

Johan Decavele

Het waarheidsgehalte in de preken van Broeder Cornelis van Dordrecht in Brugge (1566-1574)

Broeder Cornelis van Dordrecht heeft een onvergankelijke roem verworven, hoewel laster en hoon hem niet bespaard zijn gebleven. Het gedrukte relaas van zijn controversiële preken en daden in Brugge bleef tweehonderd jaar lang weergaloos populair. Maar ook in recentere tijden was in Vlaanderen en Nederland de minderbroeder niet uit de belangstelling weg te branden. Dat gebeurde in golven. Honderdvijftig jaar geleden zette Henricus Quirinus Janssen, de dominee van Sint-Anna ter Muiden bij Sluis, de vermeende uitpattingen van de broeder goed in de verf en dikte ze zo mogelijk nog aan¹, één en een kwart eeuw geleden nam de Brugse kanunnik Arthur De Schrevel met vuur zijn verdediging op zich², honderd jaar geleden droeg de Nederlandse franciscaan Bonaventura Kruitwagen op zijn beurt zijn steentje bij tot de revalidatie³, vijftig jaar geleden beschreef de Vlaamse pater Benjamin De Troeyer zijn ordebroeder naar eer en geweten zo objectief mogelijk⁴, en vijfentwintig jaar geleden gaf de Vlaamse hoogleraar in Leiden Karel Bostoen aanleiding tot weer een flinke golfslag door zijn onderzoek over Broeder Cornelis' beruchte *Secrete Discipline*⁵.

1 *De kerkhervorming te Brugge*, Deel I, Rotterdam, 1856, p. 61-68.

2 In zijn monumentale *Histoire du Séminaire de Bruges*, 2 delen, Brugge, 1888-1893, passim, vooral Deel 1, p. 277-364, met gebruikmaking van veel nieuwe gegevens uit de *Secrete Resolutiën* in het Stadsarchief Brugge. Met zijn zelfstandige studie hernam en vervolledigde hij het pleidooi van de Gentse universiteitsbibliothecaris Th.J. ARNOLD, 'Broeder Cornelis Adriaensz. van Dordrecht. Een pleidooi', in: *Dietsche Warande*, n.r., II (1877-1879), p. 117-170, 256-283, 344-384, 421-453, 555-575. In een latere, in het Nederlands gestelde publicatie hernam De Schrevel zijn bevindingen: 'Br. Cornelis Adriaensz. van Dordrecht. Zijn leven. Zijn preeken, 1521-1581', in: *Historisch Tijdschrift* 4 (1925), p. 217-259.

3 'Cornelis (Broer)', in: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, Deel IV, Leiden, 1918, kol. 452-458.

4 'De "Sermoenen" van Br. Cornelis van Dordrecht', in: *Franciscana*, XV (1960), p. 129-144

5 'Broer Cornelis en zijn historie: een politieke satire', in: *Literatuur*, 1 (1984), p. 254-261.

Dat mondde daar- naar valt aan te nemen buiten zijn wil – uit in een ware gekte. Er ontstond in Leiden zowaar een tijdschrift met die naam, en het is Bostoens droom, van het huis aan de Brugse Steenhoudersdijk waar de geselpraktijken begonnen (als het al precies zou kunnen gelocaliseerd worden), ooit een heus literair bedevaartsoord te maken. ‘Men ziet het al voor zich’, zo schrijft hij: ‘de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde die een bordje laat aanbrengen met de woorden: “*Hier geselde Broer Cornelis zijn vrome vrouwen van 1549 tot 1558*”’.⁶

Over de legendarische Broeder Cornelis is de historiografie vandaag nog lang niet uitgepraat. Voor Ludo Vandamme is het alvast een uitgemaakte zaak dat de figuur van Cornelis veel integerer was dan de in druk uitgegeven sermoenen willen doen uitschijnen.⁷ Dit opstel levert hopelijk een nieuwe bijdrage aan de discussie.

Deel 1: de preken van 24 februari 1566 tot 7 juni 1568

Uit talrijke gegevens blijkt duidelijk dat het stadsbestuur van Brugge in de jaren 1560 op religieus en politiek gebied een gematigd pragmatisme nastreefde. De humanistische invloed van Erasmus (ca. 1466-1536), Juan Luis Vives (1492-1540) en Joris Cassander (1513-1566, in 1544 uitgeweken uit Brugge) was hier nog levendig aanwezig. Maar meer dan in welke andere stad van de Nederlanden ook, verhieven een aantal conservatieve geestelijken hier hun stem tegen wat ze een verderfelijke gang van zaken vonden. Ze werden angevuurd door twee religieuzen, namelijk de minderbroeder Cornelis Adriaensz. Brouwer, beter bekend als Broeder of Broer Cornelis, en de Spaanse augustijn Lorenzo de Villavicencio. Allebei hadden ze een theologische vorming genoten, maar hun persoonlijkheden lagen mijlenver uit elkaar. De eerste was, met zijn Hollands-Vlaams temperament, een bijzonder populaire volksprediker die blijkbaar soms elk gevoel voor maat verloor, zelfs scatologisch taalgebruik niet zou hebben ge-

6 ‘Realisme in de Historie van Broer Cornelis’, in: *Secrete Penitentie, Bijdragen tot de geschiedenis der Nederlandse satire*, 12 (1993), p. 3-4.

7 ‘Het Calvinisme te Brugge in beweging’, in: *Brugge in de Geuzentijd. Bijdragen tot de Geschiedenis van de Hervorming te Brugge en in het Brugse Vrije tijdens de 16de eeuw*, Brugge, 1982, p. 106.

schuwd; hetgeen de Brugse parochiekerken niet belette zich om strijd van zijn talent te verzekeren voor hun kansels. Villavicencio was een steile Castiliaan, afkomstig uit een voorname familie van lagere edelen in de Andalusische stad Jerez de la Frontera. Het Nederlands niet machtig, sloeg hij met uiterste verbazing de mentaliteit in 's konings noordelijke gewesten gade en legde de vele tekenen van heterodoxie die hij erin ontwaarde ongenadig bloot. Lorenzo de Villavicencio had op 14 oktober 1560 zijn intrek genomen in het Brugse klooster van de augustijnen-eremieten en fungeerde als aalmoezenier van de Spaanse natie. In tatrijke *advertimiendos* rapporteerde hij als een ware onheilsprofeet aan het hof van koning Filips II over de volgens hem rampzalige godsdienstige en politieke ontwikkeling in de Nederlanden in het algemeen, en in Brugge in het bijzonder. Hij bleef daar onverminderd mee doorgaan tot hij in augustus 1566 – net in de dagen van de Beeldenstorm, die hem in zijn sombere voorspellingen gelijk leek te geven – definitief naar Spanje terugkeerde.⁸

Bij de minderbroeders was het Broeder Cornelis die onverschrokken het brandende zwaard hanteerde tegen de Brugse magistraat. Cornelis Adriaensz. Brouwer, geboren in 1521 in Dordrecht, had zich in 1537 ingeschreven aan de Artes-faculteit in Leuven en had er, na in 1540 zijn academische graad te hebben behaald, theologie gestudeerd. Enige tijd doceerde hij theologie in Leuven en hij werd er tot priester gewijd. Zijn kennismaking met Brugge dateert van 1546, toen hij er een leeropdracht kreeg aan de openbare leerstoel theologie van de stichting 'Cuba'. Die stichting, met de afdelingen theologie en letteren, was in 1540 opgericht in de Hallen bij testamentaire beschikking van Jan de Witte, bisschop van Santiago de Cuba. In 1547 trad Cornelis in bij de franciscanen, waarna hij naar de Zwinstad terugkeerde om er zich in het klooster van de grauwbroeders te vestigen. Herhaaldelijk werd hij in de jaren 50 en de beginnende jaren 60 als expert ingeschakeld voor verhoren van gearresteerde ketteren. In 1568 werd hij door algemeen apostolisch inquisiteur Joos Ravesteyn aangesteld tot één van diens *sub-*

8 Zie o.m. J. DECAVELE, "De stede van Brugghe is argher dan Genève", in: *De eerste protestanten in de Lage Landen*, Leuven, Zwolle, 2004, p. 141-158.

delegati voor Brugge met de bevoegdheid 'pardon' te verlenen aan berouwhebbende kettters.

Religieuzen van de bedelorden muntten vaak uit als volkspredikanten, en voor Broeder Cornelis was dat niet anders. Vrijwel onmiddellijk na zijn intrede begon hij in de kloosterkerk te preken en stond hij tevens op de kansels van verschillende Brugse parochiekerken. Met een onderbreking van Pasen 1563 tot begin 1566, ging hij daarmee door tot 1578. Zijn vertrek uit Brugge in 1563 hield allicht verband met zijn onverbiddelijk verzet tegen de invoering van het nieuwe stedelijke reglement op de armenzorg, opgesteld door stadspensionaris Gillis Wyts, waaraan de theologen van de universiteit van Leuven op 6 maart 1563 hun goedkeuring hadden gehecht.⁹ Tijdens zijn afwezigheid verbleef Broeder Cornelis vermoedelijk in het klooster van Ieper. Half februari 1566 nam hij weer zijn intrek in het Brugse minderbroedersklooster, hoewel de gardiaan had geprobeerd dat alsnog te verhinderen. Over de omstandigheden waarin hij in 1578 zijn activiteiten definitief moest stopzetten en tot zijn dood op 14 juli 1582 ondergedoken zat, wordt verder ingegaan in de volgende bijdrage.

Van 1549 tot 1563 en van 1566 tot 1578, dus in totaal zo'n zesentwintig jaar, predikte Broeder Cornelis vanaf meerdere Brugse kansels. Onder zijn talrijke toehoorders kon hij daar op een gretige belangstelling rekenen. Een bevriende stadspensionaris, Filips van Belle, die hem van 1557 tot 1578 hoorde preken, getuigde later dat overtalrijke en gretige toehoorders zich al een uur op voorhand kwamen verdringen in de kloosterkerk, '*byna souden sy tot de hanebalken geclommen hebben*'.¹⁰ Beschikkend over een harde stem, was de broeder als volksprediker bijzonder goed van de tongriem gesneden en keerde hij zich fel tegen alles wat hij als nieuwlichterij binnen de roomse Kerk beschouwde. Dat leverde hem de spot op, niet enkel van protestanten, maar ook van gematigde katholieken. Hun stelling was: hij doet niets anders dan roepen en tieren tegen

9 J. DECAVELE, *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen (1520-1565)*, Deel I, Brussel, 1975, p. 142-150.

10 A. DEPOORTER, 'Témoignages inédits sur frère Corneille Adriaensz. de Dordrecht, O. S. F.', in: *Bulletin du Cercle historique et archéologique de Courtrai*, 1(1903-1904), p. 25.

de ketterij en tegen alles wat hem niet bevalt, maar aan de heilige Schrift zelf komt hij in zijn preken nauwelijks toe. Iemand begon tijdens de vasten van 1566 de donderpreken op te schrijven en vervolgens te publiceren in de *Historie van B. Cornelis Adriaensen van Dordrecht, Minrebroeder binnen die Stadt van Brugge*. Die anonieme auteur komt ongetwijfeld uit het kamp van de Brugse Erasmianen, voor wie de vernieuwingen binnen de Kerk door het Concilie van Trente (1545-1563) lang niet ver genoeg gingen. Zijn die geregistreerde preken dan een 'mystificatie', zoals pater Van Mierlo ze bestempelt?¹¹ Of wel degelijk een satire, maar onderbouwd met waarheidsgetrouw opgetekende uitspraken?

We bespreken in deze bijdrage enkel de preken beschreven in het deel van de *Historie* dat loopt van 24 februari 1566 tot en met 7 juni 1568. Het boek verscheen in 1569 onder de schuilnaam Christianus Neuter¹², zonder vermelding van de plaats van uitgave en de drukker. Vandaag zou deze aparte wijze van verslaggeving doen denken aan bijv. de 'Bladspiegel' van Koen Meulenaere in *Knack*. In de 'Voorreden' zegt de 16de-eeuwse auteur: 'Aangezien ik gretig het Woord Gods wil horen verkondigen en men mij verteld had over de wonderlijke sermoenen van een minderbroeder in Brugge, zo werde ick inwendich geroert om hem te hooren prediken, meenende dat hy seer goddelijc, vreedsamelijc, vriendelijc, troostelijc en sachtmoedich was prekende'.¹³ 'Maar', zo gaat hij verder, 'naarmate ik de

- 11 J. VAN MIERLO, *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden*, Deel II, 's-Hertogenbosch, Brussel, 1940, p. 380
- 12 K. Bostoen zoekt de auteur terecht in de geletterde, Erasmiaans-Cassandriaanse kringen van Brugge. Hij haalt een reeks argumenten aan die pleiten voor het auteurschap van de geestelijke Jan van de Castele (Castelius). Over hem, zie verder bij de bespreking van de brieven van Stephanus Lindius.
- 13 Broeder Cornelis is tijdens zijn levensdagen en ook later steeds een teken van tegenspraak geweest. Het blijvend succes van zijn donderpreken bewijst dat veel Brugse gelovigen hem echt wel mochten. In de literatuur van die periode werd hij niet alleen verguisd, vaak ook opgehemeld. De Leuvense hoogleraar Andreas Valerius (1588-1655) sprak in zijn *Bibliotheca Belgica*, Leuven, 1623, lovend over Broeder Cornelis. Jacobus KOK, *Vaderlandsch Woordenboek*, Deel 10, tweede druk, Amsterdam 1788, p. 541, citeert dat als volgt: "VALERIUS ANDREAS, een man van kennis, en die nooit van partijschap beschuldigd is geweest, geeft het getuigenis van hem, dat hij in geleerdheid en welsprekenheid heeft uitgemunt, dat hij in drie taalen bij uitnemenheid ervaren is geweest, dat hij de Bruggenaars dertig jaaren lang, met een bijzondere bevalligheid en liefzaligheid in het goddelijke woord onderwezen heeft: dat hij tusschen de lasteringen en het geduurig raazen en tieren der onca-

sermoenen aanhoorde was ik, samen met *noch veel andere tref-felicke geleerde Catholicke ende godvreesende personen*, almaar meer geschokt door de platte taal en de onredelijke uitvallen.’

Blijkens de inleiding van het tweede deel van de *Historie*, geschreven onder alweer een schuilnaam, Justus van Vredendael (gedateerd Brugge, 7 juni 1569), was Christianus Neuter toen al sinds een jaar niet meer door willen gaan met het opschrijven van de de preken, omdat de manier waarop Broeder Cornelis zich in die tijd vanaf de preekstoel lustig maakte over de gruwelen van Alva’s repressie voor hem al te stuitend was. Uiteindelijk liet Neuter zich toch overtuigen om weer te gaan luisteren en te noteren. Dat werd de inhoud van het tweede deel en is het onderwerp van onze volgende bijdrage.

Het hier ter hand genomen boekdeel bevat aan het begin ook de beruchte *Secrete penitentie der devotarighen*, in de vorm van een ‘biografie’ van Broeder Cornelis van 1549 tot zijn vertrek naar Ieper in 1563. Veel spotschriften die van 1566 tot 1568 heimelijk in de stad werden verspreid en waar de broeder in zijn preken heftig zou tegen van leer getrokken zijn, hebben daar eveneens betrekking op. De *Secrete penitentie* is reeds grondig besproken door Karel Bostoën in diverse artikels.¹⁴ Daar komen we dus niet meer op terug.

De opzet van deze bijdrage is systematisch na te gaan of de uitgegeven teksten gebaseerd zijn op wat een kerkganger tijdens de preken naar waarheid heeft opgeschreven. Dat men in die tijd vaak zeer bedreven was in het letterlijk weergeven van wat er op de kansel gezegd was, blijkt uit zoveel voorbeelden. De Gentse patriciërdagboekschrijver Marcus van Vaernewyck is er één van. Een ander Gents dagboek, dat van Filips van Campene, kon recent met veel vrucht geraadpleegd worden voor de (soms woordelijk) weergegeven preken van de eerste bisschop van Gent, Cornelius Jansenius.¹⁵

tholijken, tusschen de vuilaartige aanvechtingen der lasteraars, en tusschen de bespotting van eerrovende schimpschriften, altijd volständig en onbesweeken is gebleeven, en de rechte Apostel van Brugge is geweest.”

14. Laatst in: ‘Reformation, Counter-Reformation and literary propaganda in the Low Countries in the sixteenth-century: the case of Brother Cornelis.’ in: N. SCOTT AMOS, A. PETTEGREE en H. VAN NIEROP (red.), *The Education of a Christian Society. Humanism and the Reformation in Britain and the Netherlands, Papers delivered to the Thirteenth Anglo-Dutch Historical Conference, 1997*, Ashgate, 1999, p. 164-192.

15. J. LOCKEFEEER, ‘Cornelius Jansenius in de tijd’, in: *Cornelius Jansenius van Hulst 1510-1576*, Hulst, 2010, p. 182-189.

Overigens looft Justus van Vredendael de auteur van de *Historie* omdat, volgens het getuigenis van velen die de sermoenen eveneens hadden gehoord, hij de *eigentlycke woorden gelyk B. Cornelis die uitspreekt, ende het gelaet van sijnen aert, wesen ofte manieren... also wel heeft konnen bemerken, ende in geschrifte stellen.*

Tenslotte moet nog vermeld worden dat de schrijver, naast de inhoud van de preken, vaak zelf toelichtende informatie en commentaren verstrekt, waardoor de *Historie* tegelijk zijn persoonlijke kroniek is van de bewogen gebeurtenissen die hij rondom zich in Brugge heeft geobserveerd. Zo zijn er bijvoorbeeld nieuwe gegevens over Adriaan Smout, pastoor van Sint-Walburga, op wie de nieuwgezinden hun gifpijlen richtten; over de grote hagenpreken buiten de Brugse stadsmuren van 10 en 11 augustus 1566; over de aanwezigheid op andere hagenpreken van de toppredikanten Dathenus en Junius, die dus in deze dagen ten onrechte uitsluitend aan Antwerpen en Gent gelinkt worden; over de priester Michiel van de Royere uit Oudenburg die na zijn uittreding calvinistische predikant werd; of over de grote bijeenkomst van de anabaptisten in het Gruuthusebos op 11 november. Van deze en andere informatie is er in de historiografie tot op heden niet of nauwelijks gebruik gemaakt.

We baseren ons voor deze studie op de originele editie van 1569, ook consulteerbaar op de bekende internetsite *dbnl* in de transcriptie van Wim Voortman¹⁶, en eveneens te lezen op de Franse site *multimania members* in de transcriptie van Johanna Fenyn en Dirk Smout¹⁷. Latere edities van de *Historie* (van zowel het eerste als het tweede deel), aanwezig in de universiteitsbibliotheek Gent, zijn door *Google Books* ingescand en zijn online te consulteren op het internet.

DE VASTENPREKEN VAN 1566 IN DE SINT-SALVATORSKERK

De kerkmeesters van Sint-Salvator waren opgetogen over de terugkomst van Broeder Cornelis uit Ieper. Aan de provinciaal van de minderbroeders boden ze zes stopen Rijnwijn aan *over de welcommene van pater Cornelis*. Een goede gelegenheid om deze

16 http://www.dbnl.org/tekst/hiso02broe01_01/

17 Oorspronkelijk in 15 afleveringen verschenen in het reeds genoemde tijdschrift *Secrete Penitentie*. <http://membres.multimania.fr/secpen/SP0202.htm>.

laatste meteen uit te nodigen voor het houden van de vastenpreken in hun kerk.¹⁸

Al in zijn eerste preek van 24 februari 1566 in Sint-Salvator ging Broeder Cornelis heftig tekeer tegen de stadsmagistraat, die naar zijn mening blinde obstructie aan het voeren was tegen inquisiteur Pieter Titelmans.¹⁹ Hij verwees daarbij (terecht) naar de Brieven uit het Bos van Segovia, waarin koning Filips - als reactie op de vraag van de hoge Nederlandse adel in de Raad van State om meer gematigheid aan de dag te leggen in de kettervervolging - de onverkorte toepassing eiste van de bepalingen vervat in de plakaten.²⁰ Voor de verhoudingen in Brugge was belangrijk dat in een aparte brief aan landvoogdes Margaretha van Parma de wereldlijke overheden de opdracht kregen de inquisiteurs in de uitoefening van hun ambt niet alleen niet te hinderen, maar hun bovendien alle gevraagde bijstand te verlenen, op straffe van afzetting. De vorst drukte expliciet zijn ontevredenheid uit over het conflict tussen de geestelijken en het wereldlijk bestuur in Brugge. Hij was erover ingelicht dat er in die stad schanddaden gebeurd waren tegen de eucharistie en de heiligenbeelden, en wou dat de landvoogdes de orde daar herstelde.²¹ Over die onbuigzame reactie van Filips II was Broeder Cornelis dus meteen goed ingelicht.

In zijn zondagspreek van 3 maart kwam hij terug op de door de vorst genoemde wereldlijke overheden, en nam hij meer specifiek de Brugse pensionarissen en griffiers in het vizier, *'principalick de ghene die in Vranckrijcke ter studien gelegen hebben, ende aldaer het fenijnt soch wt die borsten van Iohannes Caluinus gesogen hebben'*. Het is waar dat een aantal toenmalige stadsjuristen niet akkoord ging met de straffe voogdij van de katholieke Kerk. Met stadspensionaris Gillis Wyts had Cornelis al in 1561-1563 een bit-

18 L. VANDAMME, 'Het Calvinisme te Brugge', p. 106.

19 Zie hierover de omstandig gemotiveerde bezwaren van Brugge tegen *Maistre Pierre Titelmans, estrangier du pays de Flandres, se disant inquisiteur de la foy cristienne pour ledict pays de Flandres*, in: H.A. ENNO VAN GELDER, *Correspondance française de Marguerite d'Autriche, duchesse de Parma, avec Philippe II*, Deel II, Utrecht, 1941, p. 254-257.

20 M. DIERICKX, 'De eerste jaren van Filips II, 1555-1567', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Deel IV, Utrecht, 1952, p. 332-333.

21 M. DIERICKX, 'De eerste jaren', p. 334; L. P. GACHARD, *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas*, Deel I, Brussel, 1848, p. 373 (20 oktober 1565).

ter conflict uitgevochten rond de hervorming van de stedelijke armenzorg, maar hij had toen het pleit verloren. Het boegbeeld van de Brugse Erasmianen, Cornelis van Baersdorp, was op 24 november 1565 overleden. Maar één van diens geestesgenoten, Leonard Casembroodt, zoon van de bekende humanistische rechtsgeleerde en magistraat Leonard sr., was op 3 januari 1566 - net voor de terugkomst van de minderbroeder in Brugge - als opvolger van Gillis Wyts tot stadspensionaris aangesteld. Villavicencio had Casembroodt jr. al aangeklaagd als iemand die herhaaldelijk als zijn mening te kennen gaf dat heretieken niet met de dood moesten worden gestraft. Net nu kreeg die pensionaris van het schepencollege de specifieke opdracht het gerechtelijk onderzoek te leiden tegen misdadigers, dus ook tegen ketters. Overigens zou hij zich tijdens de beroerten van de daaropvolgende zomer en herfst daadwerkelijk tot het calvinisme bekennen. Twee andere juristen in stadsdienst waren Marcus van de Velde, griffier crimineel in de vierschaar, en Maarten Snouckaert, griffier civiel, iemand die na Leuven aan de grote Franse universiteiten Parijs, Orléans, Poitiers en Toulouse gestudeerd had.²² De Spaanse augustijn had hen allen in een rapport *publicamente infamado de heregia* genoemd. Van de Velde zou aan een verdachte die zijn hulp kwam inroepen tegen inquisiteur Titelmans de raad hebben gegeven: 'Vriend, ik zie geen andere oplossing dan dat ge al wat ge bezit verkoopt en naar het buitenland vertrekt'.²³ Deze juristen waren het, die volgens Broeder Cornelis de magistraat voortdurend ophitsten. Daar deed hij in zijn preek van 12 maart nog een schepje bovenop. Aanleiding was de terechtstelling met de vuurdood de dag voordien van twee ketters op de Burg, namelijk Boudewijn Dominiessent, afkomstig van Armentières, en de Brusselaar Willem Houseau.²⁴ 'Onvoldoende', zo meende de minderbroeder: tijdens de arrestatie van laatstgenoemde op 10 januari 1566 *soudender noch wel meer deur te spe-*

22 P. VANDERMEERSCH, 'Maarten Snouckaert (1514-1569?) over zijn jeugd, zijn opvoeding, zijn studies', in: *Liber Amicorum Achiel De Vos*, Evergem, 1989, p. 219-228. Vooral de universiteiten van Poitiers en Orléans hadden de naam onder calvinistische invloed te staan.

23 J. DECAVELE, *De dageraad*, p. 158-162; L. VANDAMME, 'Het Calvinisme te Brugge', p. 104.

24 A.L.E. VERHEYDEN, *Het Brugsche Martyrologium*, Brussel, 1944, p. 51-52.

len geweest zijn, maer deur het le(k)ken van de Camere gerochten sy wech'. Obstructie door de magistraat en haar juristen? Vanuit zijn rechtlijnig standpunt had de franciscaan geen ongelijk.

In de geest van het Concilie van Trente wou de eerste bisschop van Brugge Pieter de Corte (Curtius) (1562-1567) in 1564 beginnen met het aanleggen van lijsten van communicanten, die moesten toelaten na te gaan wie er al dan niet zijn zondagsplicht en jaarlijkse paasplicht vervulde. In een brief aan de landvoogdes noemden de schepenen dat: '*ungne nouvelle et plus estroicte espèce d'inquisition*'. Wegens hun verzet was er waarschijnlijk niet veel in huis gekomen van de maatregel. Enkel pastoor Adriaan Smout van Sint-Walburga zette door, maar moest dat bekopen met sarcastische acties tegen zijn persoon (zie verder). Op 27 maart 1566 vroeg de bisschop de uitdrukkelijke medewerking van de magistraat voor zijn project, maar hij stuitte daar opnieuw op afwijzing met dezelfde argumenten.²⁵ Zo had Broeder Cornelis weer nieuwe materie om zich 'gruwelijk en afgrijselijk' te gedragen en dat deed hij de volgende dag ook in zijn sermoen, zeggende: 'Bah, nu is hier wederom de duivel te koop met deze weerspanninge magistraat van Brugge'.

In bijna al zijn vastenpreken behandelde Broeder Cornelis een vers uit de psalmen van David. Maar meer dan een uitgangspunt was dat niet. Zelf zou hij het daarover later hebben in de preek van 4 mei 1567: 'Er zijn er die achter mijn rug roddelen: *Daer staet dat crijscherken, dat schreemerken, dat roeperken ende doet niet anders dan al den dach te tieren, te gebaren, en te brijsschen op de Cassandrianen en Lindianen ende ten preect niet een woort schrifture. Ende boven dien commender noch Catholijcken selven by my diet my wel plat uut in mijn aensichte seggen, dat ic dus dagelicx met dese vermale-dijde secten besich staen ende dat ic gheen schrifture en preke.*'

In zijn preek van Goede Vrijdag 12 april zei Broeder Cornelis dat er altijd wetten of rechten zijn geweest om de afvalligen te doden. Niettemin, zo sneerde hij, had het Eedverbond der Edelen op 5 april een Smeekschrift aangeboden aan de landvoogdes tegen de inquisitie en de ketterplakkaten.²⁶ Smalend noemde hij de aan-

25 A.C. DE SCHREVEL, *Histoire*, p. 695-696, 744; J. DECAVELE, *De dageraad*, p. 170-172.

26 Hierover recent: S. GROENVELD, *De Tachtigjarige Oorlog*, Zutphen, 2008, p. 76-78.

bieders - verarmde edelen die geuzen werden genoemd - lieden die nauwelijks een roeste nagel hebben *om heurlieder schijtgat te crawwen*, en op niets anders uit zijn dan het naasten van het kerkengoed, net zoals de lutheranen in Duitsland hebben gedaan. In twee daaropvolgende preken in zijn eigen klooster had hij het daar opnieuw over, nu ook over het gelijkaardig rekwest dat de Vier Leden van Vlaanderen (d.i. Gent, Brugge, Ieper en het Brugse Vrije) op hun beurt hadden ingediend. Het leed volgens de broeder geen twijfel dat Brugge daar de grote aanstoker van was.²⁷ Verder dreef hij driftig de spot met de kreet '*Vive le Gues*', die men nu overal in den lande hoorde weerklinken. In al zijn preken, tot 1569 toe, zou hij het rekwest van de Vier Leden, met Brugge op kop, blijven bestempelen als de grote oorzaak van alle onlusten, veel meer nog dan het Smeekschift der Edelen, '*om dat ghyliedder daer so stoutelic en onbedachtelic in begheert, dat den Coninc de Inquisitie cassere, te niete doe, ende gheheel doe ophouden*'.²⁸

DE HAGENPREKEN

Er zijn een hele reeks dagboeken en kronieken bewaard die uitvoerig de spectaculaire gebeurtenissen van het 'Wonderjaar' verhalen. Het dagboek van de Gentse patriciër Marcus van Vaernewyck is het bekendste. Maar ook Broeder Cornelis was goed ingelicht. Toen mensen hem vroegen waar hij al zijn informatie vandaan haalde, zei hij in zijn preek van 4 augustus 1566: 'Hetgeen ik preek is waarachtig, want ik heb het als absolute zekerheid vernomen van treffelijke, eerbiedwaardige lieden en van goede geloofwaardige katholieken, die het mij komen vertellen. Alom heb ik mijn vriendjes die het mij allemaal komen aanbrengen, en er gebeurt niets zonder dat het mij ter ore komt.' Volgens de auteur van de *Historie* waren die informanten maar markt wijven en kwezels en, zo verzekerde

27 De maatregelen van bisschop Curtius werden in dit rekwest in het bijzonder geveerd en het was de stad Brugge die eiste dat de bevoegdheid inzake vervolging van ketterij bij leken exclusief aan de plaatselijke burgerrechtbanken zou toekomen, zonder welke inmenging ook van de kerkelijke rechtbank of van geestelijken. Evenwel was er geen sprake van godsdienstvrijheid! I.L.A. DIEGERICK, *Documents du XVIe siècle concernant les troubles religieux*, Deel III, Brugge, 1876, p. 47-70; A.C. DE SCHREVEL, *Histoire du Séminaire*, p. 747-757.

28 Zo bijvoorbeeld in zijn preek van 15 maart 1568.

hij, ongetwijfeld ook Adriaan Smout, 'een half zinneloze pastoor, waar iedereen de gek mee houdt, zodat er velen zijn die hem enige kluchten of onbenulligheden te verstaan geven om hem belachelijk te maken of hem te kwellen en te tergen; dat doen ook sommige schalkse lui, omdat zij goed weten dat hij alles wat hij hoort zeggen gaat overbrieven aan Broeder Cornelis.' Adriaan Smout, pastoor van Sint-Walburga, was al in de jaren 1560-1563 een fervent medestander geweest van Broeder Cornelis – die hij vaak in zijn kerk liet preken - in diens beschuldigingen dat *dese stede zeere van heresie besmet ende gheïnfecteert was*. De nieuwgezinden kozen net hem, als één van de meest behoudsgezinden, uit om hun spot op de roomse religie bot te vieren. Onder meer had een protestant, na tijdens de paasmis van 1564 in Sint-Walburga de communie te hebben ontvangen, de hostie terug uit de mond genomen, ze in een doekje gewikkeld en ze, samen met een brief waarin de communie onder twee gedaanten werd geëist, op de stoep van Smouts pastorie gedeponeerd.²⁹ Dat incident was toen door de kerkelijke en burgerlijke overheid in de doofpot gestopt, maar Broeder Cornelis maakte er in zijn preek van 27 maart 1566 allusie op: 'Ja, pater Cornelis, zo zeggen sommigen, hoe wil men het volk met geweld dwingen om te communie te komen, wie zegt dat ze het sacrament dan werkelijk ontvangen? Ze kunnen het ook wel in *snutdoecken* terugbrengen die ze dan aan de poortring van de pastorie gaan hangen en er brieven bij schrijven dat zij het onder twee gedaanten willen ontvangen, zoals dat hier vorig jaar in Sint-Walburga gebeurd is.'

De opschorting van de kettervervolging die landvoogdes Margaretha van Parma na het Smeekschift had toegestaan, had tot gevolg dat de calvinisten einde mei 1566 in het Westkwartier in het openbaar begonnen te preken.³⁰ Vrijwel onmiddellijk bereikte het nieuws Brugge en was Broeder Cornelis nauwkeurig op de hoogte. Voor het feit dat men nu in de openbaarheid kwam in hagenpreken wees hij de indieners van de rekwesten als hoofd-

29 J. DECAVELE, *De dageraad*, p. 170-176, 350-351.

30 De eerste hagenpreek werd door Sebastiaan Matte in de nacht van 26 mei 1566 gehouden in de omgeving van Roesbrugge. Vanaf begin juni begonnen predikanten, overgekomen uit het naburige Sandwich, overdag te preken in het Westkwartier. M. BACKHOUSE, *The Flemish and Walloon Communities at Sandwich during the Reign of Elizabeth I (1561-1603)*, Brussel, 1995, p. 147-148.

schuldigen aan, meer in het bijzonder de stad Brugge, die de drie andere Leden van Vlaanderen had opgeruid: ‘Nu hebben wij het spel op de wagen, heb ik het niet juist voorspeld?’

Een zeldzame gerechtsmagistraat die in Broeder Cornelis' preek van 2 juli wél alle achting kreeg, was de procureur-generaal van de Raad van Vlaanderen, die immers de moed had gehad zich op 30 juni buiten de poorten van Gent te begeven om een hagenpreek te verhinderen. ‘Helaas, de goede man wilde de geuzenpredicatie die daar begon met geweld verstoren en teniet doen, maar het was godgeklaagd, de ketters of baarljike duivels begonnen zo vreselijk met stenen en aardkluiten te gooien, dat hij met al de baljuws en meiers of drossaarden, die hem met hun dienaars ter hulp waren gekomen, de aftocht moest blazen’. Op die dag had in de buurt van Gent inderdaad de eerste grote hagenpreek plaats, namelijk buiten de Sint-Lievenspoort, gehouden door Jan de Pourc uit Oudenaarde. Er was veel volk, verdeeld over drie groepen voor de mannen, de vrouwen en de meisjes, de meesten met een psalmboek in de hand. Begonnen om 2 u. ‘s middags, kwam omstreeks 4 u. de genoemde procureur-generaal, samen met vier baljuws en enige deurwaarders en vergezeld van ruiters en gewapende voetknechten, de preek verstoren. De paniek was groot, maar de dapperste predicatiegangers, voorzien van stokken en stenen, riepen op tot verzet: ‘*Broeders, staet ende en wilt niet wijcken*’. Hun reactie was grimmig en de chaos was compleet, maar na enige tijd kwam de rust terug en ging de menigte zonder verdere incidenten naar huis. Maar 's avonds om 21 u. werd er opnieuw gepreekt: buiten de Heuvelpoort, een bijeenkomst die tot in de vroege ochtend duurde.³¹ Het gedetailleerd relaas bereikte Broeder Cornelis.

Alweer was hij perfect geïnformeerd toen hij op 7 juli raasde tegen de hagenpreken die in de dagen tevoren in Tielt, Aalter en Eeklo gehouden waren.³² Zijn verwachting was: ‘Ik wist wel dat

31 J. SCHEERDER, *Het Wonderjaar te Gent 1566-1567*, onuitgegeven docto raatsverhandeling, Leuven, 1971, p. 37-39, 43-44.

32 J. DECAVELE, ‘Humanisme, reformatie en godsdienstberoerten’, in: *De geschiedenis van Tielt*, Tielt, 2009, p. 88; J. DECAVELE, *De eerste protestanten*, p. 163, 226. Blijkbaar bleef Broeder Cornelis in het ongewisse over het feit dat Catharina van Boetzelaer, de kasteelvrouwe van Aalter, de gangmaakster was van sommige van die preken. J. DECAVELE, ‘Katharina van Boetzelaer, een merkwaardige figuur in

ze dichterbij in onze buurt zouden komen, ik durf er mijn hoofd om verwedden dat, als men hier niets tegen onderneemt, ze hier nog voor de poorten van Brugge zullen komen preken'. Hetgeen daadwerkelijk geschiedde. 'Op 27 juli', zo brengt de auteur van de *Historie* zijn eigen relaas, 'deed het gerucht de ronde dat die van Tielt, vier- of vijfduizend man sterk, met een predikant op weg waren om bij de stad Brugge te komen preken, en dat de predikant meester Joris Sylvanus was, geboren van hun stad. Daarop vergaderden alle (ontslagnemende) wethouders van de stad Brugge om zich te beraden of zij de poorten van de stad zouden gesloten houden of niet. Maar aangezien de andere steden waar de calvinisten preekten open bleven, vond men het beter dat men, ten-einde elke beroerte te vermijden, één poort open zou doen. Met dat gerucht was de ganse stad in beroering. Tegen de avond liep er veel volk buiten naar Oedelem, een dorp omtrent een mijl van de stad gelegen, waar, naar men zei, de predicatie zou geschieden. 's Avonds kwam daar nog het gerucht bij dat die van Oudenaarde aangekomen waren met hun predikant genaamd Judocus. 's Anderendaags, zondag 28 juli, ging er zeer veel volk derwaarts. De predicatie werd gedaan tussen Brugge en Oedelem.'

Dit relaas is perfect in overeenstemming met wat wij uit de archiefbronnen weten.³³ De genoemde predikanten³⁴ waren Joris Wybo, alias Sylvanus, en Jan de Pourc. Eén van hen werd door Broeder Conelis vol misprijzen tot twee maal toe bestempeld als een *luysigen rabbaut, die daer buyten met de bloote beenen en beslijcte voeten sonder coussens en sonder schoens staet en preect, bouen dien en heeft hi maer een vuyl quade swarte lijnwate schabbe ouer zijn hemde aen, daer hem de ellebogen deur steken*. Het stoorde hem mateloos dat, net nu hij zelf zijn preken wijdde aan de verklaring van de psalmen van David, ook Joris Wybo tijdens zijn preek in

het protestantisme tijdens het "wonderjaar" (1566)', in: *Vereniging voor de Geschiedenis van het Belgisch Protestantisme*, reeks V, afl. 5, Brussel, 1969, p. 151-171.

33 A.C. DE SCHREVEL, 'Troubles religieux du XVIe siècle au quartier de Bruges (1566-1568)', in: *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, 42 (1894), p. 15; A.C. DE SCHREVEL, *Histoire du Séminaire*, dl. 2, p. 789-772; J. DECAVELE, *De eerste protestanten*, p. 163.

34 Over die predikanten: J. DECAVELE, 'Humanisme, reformatie en godsdienstberoerten', p. 88-89.

Oedelem die psalmen als uitgangspunt had gekozen. Werkelijk te kwader trouw was Cornelis toen hij de magistraat verweet slechts één stadspoort te willen openlaten om zo beter te kunnen beletten dat goede katholieken massaal met wapens de hagenpreken zouden gaan verstoren. Het staat buiten kijf dat het in werkelijkheid was om te verhinderen dat de Bruggelingen buiten de stad ter preek zouden gaan³⁵, maar dat was iets wat niet bij hem opkwam. In de *Historie* lezen we over de grote paniek in Brugge op 7 augustus bij het bericht dat de calvinisten van Gent met vier predikanten voor de poorten van de stad twee dagen lang zouden komen preken, vergezeld van wel 60.000 gewapende mannen. Op 9 augustus in spoedzitting bijeengekomen, besloot de magistraat twee stadspoorten open te houden, de Kruispoort en de Dampoort, teneinde wie dat wenste toe te laten naar de hagenpreken te gaan. De vreemde deelnemers zouden overdag binnen de stad mogen komen, mits ze aan de poorten hun wapens afgaven.

Die avond vernam men dat de predicatiegangers aangekomen waren in Zevekote, Male en Sint-Michiels. Er was minder volk dan voorspeld, naar schatting zo'n 8 à 10.000 man. Ze sliepen onder de blote hemel. De volgende morgen, 10 augustus, kwamen veel deelnemers binnen de stad. Op de Markt en de Burg zongen ze psalmen, sommigen met een geuzennapje en pelgrimsflesjes op de hoed gespeld. Vervolgens hadden de preken plaats in Zevekote, van 9 tot 11 uur, waar ook veel Bruggelingen naartoe trokken. Op 11 augustus regende het en wou men de preken verderzetten in de Sint-Kruis- en Sint-Catharinakerken. Maar de magistraat wist de organisatoren te overhalen die parochiekerken te verlaten, waarop het kerkhof van Sint-Kruis als preekruimte werd ingenomen. Pieter Carpentier³⁶ en Herman Moded³⁷ en nog een derde predikant preekten in het Nederlands, Etienne Mermier³⁸ in het Frans

35 L. VANDAMME, 'Het Calvinisme te Brugge', p. 112.

36 Over Carpentier: J. DECAVELE, 'Humanisme, reformatie en godsdienstberoerten', p. 90.

37 Moded was één der toppredikanten in de Nederlanden. G.P. VAN ITTERZON, 'Moded, Herman', in: *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, Deel 3, Kampen, 1988, p. 267-271.

38 Over Mermier, predikant van Doornik: J. MEYHOFFER, 'Le passé d'un bourgeois de Lausanne, Etienne Mermier', in: *Mélanges offerts à Monsieur Charles Gilliard* (overdruk), Lausanne, 1944, p. 5.

voor de Walen uit Doornik. Na de middag vertrokken de deelnemers weer Gentwaarts. Tot zover de informatie over die hagenpreek in de *Historie*.³⁹

In zijn ochtendpreek van 10 augustus sprak Broeder Cornelis geen woord kwaad van de calvinisten. Hij toonde zich integendeel iusterst bevreesd, en riep reeds het doembeeld op van een katholieke Kerk die spoedig, naar het voorbeeld van de vroegste christenen, naar de catacomben zou worden verbannen. Maar in zijn preek na de middag bleek hij alweer moed te hebben gevat, omdat de cijfers over het aantal meegekomen predicatiegangers schromelijk overdreven bleken te zijn.⁴⁰

De volgende dag sprak hij schande van de ontheiliging van de twee buitenkerken. 'Ik schaam me over de Bruggelingen omdat ze niet onmiddellijk de wapens in de hand hebben genomen om dat te beletten. Waartoe hebben wij hier dan gilden en schutterijen?' En daar ze toch weer weg waren kon hij, nadat zijn informanten hem gedetailleerd verslag hadden uitgebracht, zijn misprijzen voor de vier predikanten met bijtende spot ongeremd de vrije loop laten: *'Ba siet wat een luysige schudden, fylten, en rabbauwen, dat die vier zijn, die dese twee dagen, ghistere en heden, daer buyten te Sevencoten, ende op S. Cruys kerckhof hebben staen preken. Ba, daer stont den eenen vileynen schudde en preecte met het haer deur de gaten van de bonette, ende met so quaden broeck aen datmen zijn vuyl schijtgat, met zijn naect vuyl bloot dinc daer deur sach hangen; daer over hadde hy eenen seer ouden versleten gelapten rock*

39 Over die predikaties in Zevokote en omgeving handelt VANDAMME, 'Het Calvinisme te Brugge', p. 112-113. Tot op heden is er in de geschiedschrijving over die ophefmakende preken geen gebruik gemaakt van de informatie in de *Historie*.

40 De graaf van Egmont, door de magistraat naar Brugge geroepen, bevestigde in zijn verslag van 10 augustus aan de landvoogdes dat in plaats van de 25 à 30.000 aangekondigde predicatiegangers, er niet meer dan 4 à 5000 waren geweest. Bij zijn aankomst rond 6 uur 's avonds bleven er nog amper zo'n 1200 over. Bij zijn passage werd hij begroet met een salvo uit tweehonderd haakbussen en pistoletten. Daarnaast zag hij nog drie- à vierhonderd personen die voorzien waren van hellebaarden en pieken. Zie ook het verslag van het plaatsbezoek op de preek van de dag daarop door de burgemeester van Brugge. Op 12 augustus waarschuwde pensionaris Gillis Wyts de graaf van Egmont dat er voor de volgende zaterdag alweer een grote hagenpreek aangekondigd was en dat er gevaar bestond voor een Beeldenstorm in de kerken van Brugge, zoals in Ieper gebeurd was. Alle verslagen in: H.A. ENNO VAN GELDER, *Correspondance française de Marguerite d'Autriche, duchesse de Parma, avec Philippe II*, Deel II, Utrecht, 1941, p. 335-338.

sonder mauwen aen, ja, hy en moste gheen hemde aen hebben, want de bloote aermen staken deur den rock. Ba, den anderen fijlt of rabbaut stont en preecte in zijn onderlijf of in coussen en wambais en dien hinck het bescheten hemde achter uut, met een quaet vuyl hoeyken opt hoeft met een pluymken daer op. Dan stont den derden schelm ghinsewart en preecte sonder broeck aen met de eersbillen bloot, met vuyl lijnwate ondercoussen an, ende een magher dun mantelken vol gaten daer over. Den vierden verrader, die was wat beter int habijt, maer dien seggense dat met een brantyser op zijn rugge is geteekent, ja, dat is waer, dien hadde een Gueseschuetelken ende Gueseflasken op synen hoet, so hy stont en preecte. Ba, goeliens, en is dit niet genoeg om met te ghecken en te schimpen? Ba fy, besiet doch nu selven eens watten vier jente gesellen dat dit zijn, daer ghy aldus verhoet en dus hittich achter geloopt hebt.'

DE NIEUWE LEER DOOR BROEDER CORNELIS UITGELEGD

Interessant is Broeder Cornelis' mededeling in zijn preek van 21 juli dat nu ook de anabaptisten in het openbaar begonnen te preken in Zeeland en in het Vlaamse Westkwartier. Over de activiteiten van de dopers tijdens het 'Wonderjaar' is er voor de rest niet zoveel bekend.⁴¹ Uit de preek van de dag daarop blijkt dat de minderbroeder niet enkel de calvinisten kende, maar ook uitstekend ingelicht was over het doperdom, het lutheranisme en andere nieuwgezinde stromingen. Hij had van een vriend horen vertellen over de Adamieten, de Davidjoristen en de aanhangers van het Huis der Liefde.

Als theoloog zal Broeder Cornelis allicht goed ingelicht zijn geweest over de calvinistische leer. Als volleerd demagoog wist hij er vanaf de preekstoel een persiflage van te maken, met geen ander doel dan zijn volks publiek te schokken. Alles wat hij vertelde wist hij naar zijn zeggen van mensen die het zelf gezien en meegeemaakt hadden. 'De calvinisten', zo zei hij in zijn middagpreek van

⁴¹ A.L.E. VERHEYDEN, *Geschiedenis der doopsgezinden in de Zuidelijke Nederlanden in de XVIe eeuw*, Brussel, 1959, p. 102-103. Als we toch nog vrij goed ingelicht zijn over de tragische geschiedenis van de dopers in Vlaanderen, dan is dat bijna uitsluitend dankzij de informatie vervat in de archieven van de vervolging. Nu deze opgeschort was, was uiteraard ook deze bron opgedroogd.

1 augustus, 'aanvaardden maar twee sacramenten, de doop en het avondmaal. In het avondmaalssacrament (*dwelck die Catholicken, die Papisten, het Sacrament des outaers heeten*) is er volgens hen enkel brood, net zoals gewoon huisbakken brood. Zo mogen de gelovigen dat zonder veel eerbied of omhaal ontvangen of nuttigen. De doop dienen zij toe zonder water te gebruiken, zonder zout, olie, speeksel of beleving, zonder kaars of huif, zonder kruisen of zegeningen. Ze zeggen dat het katholieke doopsel niets anders is dan bijgeloof en toverij. Van het huwelijk is er geen sprake, de huwelijksband bestaat voor hen niet, als zij dat wensen kunnen ze hun huidige vrouw voor een andere inruilen, ja, ze mogen zoveel vrouwen nemen als ze kunnen onderhouden, zoals de Turken doen. De calvinisten achten zich verder bevrijd van de teugel van het biechtsacrament en de penitentie. Ze mogen in alle wellust en wulpsheid leven, zonder hun heimelijke zonden te moeten openbaren, noch voor hun openlijke zonden berouw te tonen, geen boete noch penitentie te moeten doen, zonder noodzaak van bidden, vasten en vlees derven. Ze zijn, zo zeggen ze, bevrijd van het sacrament van het priesterschap, zo hebben zij zich niets meer aan te trekken van de straffende papen en monniken die hen willen berispen en onderwijzen om de zonde na te laten. Zij worden op het sterfbed niet langer gekweld door het sacrament van het olie-sel, en krijgen daar dus niets meer te horen van God, Christus, heiligen, vagevuur noch hel. Ze zijn ontlast van het sacrament van het vormsel, en hoeven dus geen geloofsbelijdenis meer te doen.' Op 15 augustus gaf Broeder Cornelis verdere details over wat de vier predikanten in Zevokote op de grote hagenpreek zouden gezegd hebben, bijvoorbeeld hun vermeende smeulige beschrijvingen over de roomse 'broodgod' en welke bizarre, ronduit lachwekkende voorzorgen er volgens de katholieken wel moesten genomen worden, mocht de ouwel nog niet volledig verteerd zijn in het menselijk lichaam. Pieter Carpentier legde hij schandelijke woorden in de mond over de Moeder Gods, namelijk dat ze meerdere kinderen had gehad van verschillende mannen, ja dat ze *hannekens allemans hoere geweest hadde*. Etienne Mermier gebruikte af en toe Latijnse woorden en zou over de predestinatie gepreikt hebben: 'De mens heeft geen vrije wil, al het kwaad of het goed wordt enkel door God bewerkstelligd. *Daerom leeft vryelick naer u wellusticheyt, alsoot*

u belijft, want Godt is u den hemel schuldich; men moet dus geen schrik hebben voor hel of verdoemenis. Predikant Moded (die volgens Cornelis met een brandijzer op zijn rug gemerkt was) zou gezegd hebben dat de doden niet lichamelijk verrijzen, maar dat de verrijzenis in geestelijke zin moet worden begrepen.

DE BEELDENSTORM EN ZIJN NADAGEN

Hevig ontsteld, preekte Broeder Cornelis op 15 augustus voor het eerst over de Beeldenstorm die in het Westkwartier was losgebarsten. Door zijn verschrikkelijk verhaal waren veel mensen tot zuchtens en wenens toe bewogen. Bij die gelegenheid doet de schrijver van de *Historie* het relaas van de voorzorgsmaatregelen die de magistraat in de Brugse kerken liet nemen: alle toegangen werden van binnen versterkt, er bleef enkel een kleine deur over die met gewapend volk beschermd werd en langswaar alle kerkornamenten en kostbaarheden naar buiten in veiligheid werden gebracht.

Broeder Cornelis wou voortaan dagelijks preken in het grauwbroedersklooster, net zoals dat gebeurde bij de karmelieten, dominicanen en augustijnen. Maar de magistraat vreesde dat zijn oproerige uitvallen aanleiding zouden geven tot beroerten en verbood hem de kansel te bestijgen. De gardiaan stemde in met dat verbod. Het Akkoord van 25 augustus, gesloten tussen het Eedverbond der Edelen en de landvoogdes, waardoor de calvinisten voortaan vrij maar ongewapend zouden mogen preken op plaatsen waar dat vóór 23 augustus al gebeurd was, haalde de druk wat van de ketel. In sommige Brugse kerken werden de katholieke preken op 1 september hervat, maar voor Broeder Cornelis gold dat dit enkel mocht als hij zich voldoende kon beheersen.

Pas op 8 september mocht hij weer op de preekstoel, na zijn belofte niets onheus meer te zeggen over het stadsbestuur. Hij begon zeer rustig, prees de magistraat zelfs uitvoerig voor de maatregelen die in de stad getroffen waren. Maar onmiddellijk noemde hij weer de moderatie van de plakaten, waaraan Brugge door deelname aan het rekwes van de Vier Leden had meegedaan, als oorzaak van alle kwaad. In zijn middagpreek ging hij vreselijk tekeer tegen de beeldenstormers. 'Nadat ze het kerkbezit opgemaakt hebben zullen ze zich tegen de kooplieden keren. Zijn er in Antwerpen, dat grote Babylon, die helse poel, al niet briefjes rondgestrooid met de

tekst: “*Der Papen bloet of der Cooplieden goet*”?⁴²

Nadat op 13 september het gerucht was binnengelopen dat er een calvinistische predikant buiten de stad zou komen preken, liet Broeder Cornelis 's anderendaags weer alle remmen los: ‘Terwijl mij verboden was te preken, konden tijdens de Beeldenstorm wel driehonderd Bruggelingen naar een hagenpreek gaan ten zuidoosten van de stad in Rabauwenburg (=een heerlijkheid van het Proossche) en op 1 september naar de preek van Michiel van de Royere, de afvallige pastoor van Oudenburg, *hier buyten by de Wasschers brugghē*’.

Op 14 september, zo verhaalt de *Historie*, preekten de calvinisten 's morgens in Sint-Kruis. Omdat ze daar door het klokkengelui voor het feest van de Kruisverheffing gestoord werden, trokken ze na de middag naar Zevekote. Daar hadden de grote preken van 10 en 11 augustus plaats gehad en bijgevolg meenden ze, in toepassing van het Akkoord van 25 augustus, er opnieuw ongestoord te kunnen preken. Er werden ook psalmen gezongen. Maar de overheid van het Brugse Vrije, tot wier jurisdictie het veld behoorde, kwam gewapend tussenbeide. Er was wat heen en weer getrek, er vielen enkele gewonden, predikant Hans de Schildere werd bij de baard getrokken, maar wist te ontsnappen. De Brugse protestanten die erbij waren geweest liepen daarop samen op de Burg om luid te protesteren. Ook het calvinistische consistorie diende een klacht in. Beide protesten werden door het stadsbestuur welwillend in ontvangst genomen. Zo kwam het dat onder grote toeloop Hans de Schildere op 15 september alweer kon preken buiten de stad.⁴³ Zoals te verwachten was, loofde Broeder Cornelis in zijn preken het Brugse Vrije en beschimpte hij tegelijk de magistraat van de stad Brugge: ‘Hadt gij de klagers op Burg maar bij de hals gevat *en al warm en versch aen een galge gehangen.*’

42 Volgens het *Antwerpsch Chronykje*, editie Leiden, 1743, p. 118 en 159 werd er in Antwerpen geroepen: ‘*Papen bloet, Borghers gelt en goet*’. Dit wordt bevestigd in: E. POULLET en Ch. PIOT: *Correspondance du Cardinal de Granvelle*, Deel I, Brussel, 1877, p. 500.

43 Dominee Janssen identificeert Hans de Schildere met Johannes Montanus of Jan Hove, die later de vaste predikant werd van de Brugse gemeente. *De Kerkhervorming te Brugge*, p. 38, met correctie in H.Q. JANSSEN, *De Kerkhervorming in Vlaanderen*, Deel I, Arnhem, 1868, p. 110.

Vrouwen waren de minderbroeder komen zeggen dat sommige mannen die ter predicatie gingen nu toch echt wel hun leven gebeterd hadden, van voormalige dronkaards, hoerenlopers en tui-sers, nu sobere, welgemanierde, vriendelijke lui geworden waren. Waarop de broeder: 'Het is voor een vrouw beter 's avonds een be-dronken, beslijkt en door zijn eigen gevoeg bevuilde man te zien thuishkomen, dan iemand die van de helse predicatie komt, want in de eerste staat kan hij tenminste nog één keer per jaar door een ge-nerale biecht en een communie terugkeren in staat van genade.' Zevekote werd de vaste preekplaats van de Brugse gemeente. Op 21 en 22 september werd er gepreekt door twee geleerde predikan-ten, Jan Hove (Montanus)⁴⁴ in het Nederlands en François du Jon (Junius)⁴⁵ in het Frans.

Junius over zijn verblijf in Brugge en Damme⁴⁶

In zijn autobiografie beschrijft François du Jon de ge-beurtenissen van 21 september en de volgende dagen in Brugge. Enige Engelsen die bij hem waren hadden gezegd dat de predikanten na de preek samen met de terugkerende Brugse burgers 's avonds tot binnen de stad zouden mo-gen gaan. Junius vertrouwde het niet en stuurde zijn col-lega Jan Hove voorop, maar hij kon goed zien hoe die – hij stak een hoofd uit boven de anderen - niet binnengelaten werd. Beiden zochten dan elders een onderkomen, maar dat lukte niet omdat niemand hen durfde binnennemen.

- 44 Afkomstig uit Bergen op Zoom (vandaar Montanus of Bergenaar), voormalig gees-telijke, bekend als geleerd en welsprekend predikant. De Brugse gemeente had hem begin september naar een vergadering in Gent gestuurd. Hij slaagde erin Junius, die in Gent logeerde bij advocaat Pieter de Rycke, het kopstuk van het consistorie, en die eveneens aanwezig was op de bijeenkomst, te overhalen enige dagen in Brugge te komen preken. J. DE JONG, 'Houe (Johannes)', in: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, Deel III, Leiden, 1914, kol. 617.
- 45 Geboren in Bourges in 1545, studeerde in Bourges en Genève en werd in 1565 pre-dikant in de Franse gemeente van Antwerpen. In 1566 vertoefde hij enige tijd in Gent. In 1567 werd hij predikant in Schönau bij Heidelberg, in 1578 professor in Neustadt en in 1592 in Leiden, waar hij in 1602 overleed. D. VISSER, 'Junius, Franciscus', in: *The Oxford Encyclopedia of Reformation*, Deel II, New York Oxford, 1996, p. 360.
- 46 *Vita nobilis et eruditi viri Francisci Junii*, ed. Paulus Merula, Leiden, 1595, volgens de heruitgave van A. KUYPER, *D. Francisci Junii Opuscula Theologica selecta*, Amsterdam, 1882, p. 28-29.

Na de halve nacht onder de blote hemel te hebben rondgezworven, vonden ze eindelijk een bed in een hutje. Na hun preek in Zevekote op zondag 22 september werden ze door toedoen van de Brugse gemeente naar Damme geleid. Daar werden ze goed ontvangen en konden ze twee dagen uitrusten. Op 23 september werd er, op bevel van Egmont, een prijs van 800 gulden op het hoofd van Junius gesteld voor wie hem levend kon vatten, 400 gulden voor wie hem dood afleverde. Op 24 september kwam Egmont zelf naar Brugge om daar de rust te herstellen. Door diens komst in verwarring gebracht, stuurden de Brugse gemeentelieden een bode naar Gent. Ze kregen daar de raad de twee predikanten, indien enigszins mogelijk, toch naar Brugge te roepen. Rond dezelfde tijd werden beiden bij de schepenen van Damme ontboden. Toen die hoorden dat Jan Hove een Brabander en dus een Nederlander was, lieten ze hem ongemoeid gaan. De Fransman Junius evenwel werd aan een grondig verhoor onderworpen. Ze verzekerden hem niets kwaads met hem voor te hebben, maar dat ze onvermijdelijk zouden gebonden zijn door het edict dat in Brugge tegen hem uitgevaardigd was. Ze verzochten hem vriendelijk zo spoedig mogelijk weg te gaan. Junius, aan zijn lot overgelaten, wist niet wat te doen, zoveel temeer daar hij de taal niet verstond. Tot er hem een bode tegemoet kwam die hem namens de Brugse gemeente uitnodigde toch naar de stad te komen. Vermomd in kleren van een steenkapper raakte hij 's avonds ongehinderd voorbij de poortwachters. Een werkmans gidste hem door de stad en iemand riep hem in het voorbijgaan in het Vlaams luid een 'goedenavond compadre' toe (*Flandro sermone voce maxima acclamavit: 'bonam vesperam, compater'*), waardoor de stadswachten geen enkele verdenking koesterden. Zo bracht Junius enkele dagen door in Brugge, waarna hij terugkeerde naar Antwerpen. Bij zijn aankomst moest hij vernemen dat hij daar als predikant van de gemeente gewraakt was. Tot zover zijn eigen verhaal.

In zijn preek van 22 september liet Broeder Cornelis niet na de predikanten van Zevekote als uitschot te beschrijven: 'Het schijnt dat de Franse verrader die nu buiten preekt op de wang gebrandmerkt is, de andere rabauw heeft onder zijn hoed een zijden mutsje, want

zijn één oor is afgesneden.’ Voor sommigen die dat hoorden was Broeder Cornelis nu echt wel te ver gegaan met zijn leugens. Hij moest later toegeven dat hij het bericht over dat afgesneden oor gekregen had van pastoor Adriaan Smout; een spotter had die misleid met de woorden dat de predikant maar één rechter oor had. ‘Ik heb niet gelogen’, zo repliceerde hij zonder verpinken, ‘men weet toch dat iedereen maar één rechter oor heeft? Maar wel zeg ik u dat de meeste van deze predikanten verduivelde apostaten, uitgelopen parochiepriesters of monniken zijn.’ Meteen begon Cornelis ze op te sommen. Hans de Schildere die in Zevokote aan het preken was, met zijn echte naam Jan Hove, was inderdaad een voormalige geestelijke uit Bergen op Zoom. Michiel van Oudenborch, met zijn eigenlijke naam Michiel van de Royere, was een voormalige parochiegeestelijke van Oudenburg⁴⁷. En tenslotte noemde hij de predikant van Tielt, Filips Garcy, weggelopen uit Cornelis’ eigen klooster. Die had bij de protestanten een goede naam als predikant⁴⁸, ‘*maar dien verlooppen Moninck, ou, die hevet doch al van my geleert, sulcx als hi weet of can, maer hi is nochtans so luttel by my te gelijcken dat hy niet weerdich en is mijn schoens te ontghespen, ja, dat hy niet weerdich en is mynen strontpot (met oorlof geseyt) uut te dragen*’.

Op 27 oktober werd de preek buiten Brugge gehouden door niemand minder dan Pieter Datheen (Petrus Dathenus)⁴⁹, die daartoe overkwam uit Gent. Hij kondigde aan dat Michiel van de Royere op 3 november hier zou trouwen. Het bericht baarde groot opzien,

47 Samen met Leo de Voocht (pastoor van Onze-Lieve-Vrouw, week in 1567 uit naar Wezel en trouwde er met een weduwe uit Oudenburg), Hubert Brasseur en Cornelis Reynaert behoorde Michiel van de Royere tot de vier parochiepriesters van Oudenburg die in 1566 hun geloof verlieten, naast zes nonnen en een convers uit het klooster van de grauwezusters. Op te merken valt dat de gereformeerden van Oudenburg op 29 december 1566 een eigen preek hielden in de wijk *Vossesteert* in de heerlijkheid Sijsele. A.C. DE SCHREVEL, *Histoire du Séminaire*, p. 786, n. 1, en p. 840.

48 In 1562 uitgetreden uit het minderbroedersklooster van Brugge, was hij gevlucht naar Londen en vandaar aan de protestantse universiteit van Heidelberg gaan studeren, om in 1566 naar Vlaanderen terug te keren. J. DECAVELE, ‘Humanisme, reformatie en godsdienstberoerten’, p. 90.

49 Dathenus, een voormalige karmeliet uit het klooster van Ieper, was decennialang een toppredikant van de calvinisten in de Nederlanden. Th. RUYJS, *Petrus Dathenus*, Amsterdam, 1919; herdruk Houten, 1988.

want het was de eerste keer in de Nederlanden dat men hoorde van een dergelijk publiek huwelijk van een voormalige priester in een calvinistische gemeente. Zoals te verwachten was, haalde Broeder Cornelis bij dat nieuws haast als een krankzinnige heel zijn platste scheldwoordenarsenaal boven.

Op 1 november, Allerheiligen, riep Broeder Cornelis alle heiligen in de hemel aan om ziekten en plagen los te laten op de beeldenstormers: iedere heilige moest hen treffen met de specifieke ziekte waartegen hij of zij normaal de gelovigen beschermt. Op Allerzielen had hij het over het vagevuur. 'De geringste twijfel aan het bestaan van het vagevuur is veel erger dan het bedrijven van incest met zijn eigen moeder, zijn zuster of zijn dochter, erger dan zijn vader, moeder, zusters, broers of kinderen te vermoorden, erger dan sodomie, in één woord: erger dan alle zonden van de wereld.' Incest, sodomie, hoererij, bestialiteit, zijn overigens woorden die hij in zijn preken herhaaldelijk in de mond nam als hij het had over de calvinistische opvatting van het huwelijk of over uitgetreden priesters en nonnen die trouwden.

Op 3 november zei hij het nieuws te hebben gehoord dat de calvinisten van Antwerpen nu het avondmaal vierden, naar het voorbeeld van Genève. 'Als de koning *sal gehoord en verstaen hebben datter sulcke horrible enorme yselicheyt Tantwerpen in die nieu duvelsche Tempels of helsche Synagogen ghebeurt is, zal hij terstont met zijn Spaenjaerden commen... en smijten alle tvolck van dese landen in ysere ketenen.*' 's Middags raasde hij door over het huwelijk van Michiel van de Royere en deed hij een oproep om *dien verloochenden Paep met zijn helsche bruyt en dien Apostaet, diese tsamen ghecoppelt heeft doot te smijten.* Zijn bloeddorstige preek klonk niet in dovemansoren. Toen de Brugse calvinisten 's avonds al zingend in de stad terugkwamen en ze ondanks het verbod van de burgemeester toch doorgingen met hun psalmgezang, ontstond er een grote beroerte. Een trouwe volgeling van Broeder Cornelis begaf zich tussen de ordebewaarders en schreeuwde: '*Slaet doot, slaet doot, en spaert gheen bloet!*' In het gewoel vielen er enkele doden.

Op 10 november, na zich verdedigd te hebben tegen de aantijgingen dat hij met zijn oproerige preek schuld had aan de doden van de vorige zondag, meldde Broeder Cornelis dat er een grote bijeen-

komst van dopers op til was in het Gruuthusebos. Die had inderdaad de volgende dag plaats. De hele stad was vol van het nieuws, zoveel temeer daar de organistoren in de Brugse straten alom hadden rondgeroepen dat wie de rechte waarheid wilde horen maar moest komen. De magistraat nam onmiddellijk rigoureuze maatregelen om een volgende bijeenkomst, gepland voor 17 november, te verhinderen. Er werden zestig ruiters en tweehonderd krijgslieden naar het Gruuthusebos gestuurd. De dopers bliezen dan maar hun vergadering af. Tot spijt van Broeder Cornelis, die graag gezien had dat men deze 'Adamieten' of naaktlopers⁵⁰ de kleren zou afgetrokken hebben, zodat ze in hun blootje langs de Boeveriepoort terug in de stad zouden hebben moeten binnenkomen. Hij liet niet na te herinneren aan het lot van de clericus Adriaen Roobaert die, toen hij enkele jaren tevoren leden van de magistraat verweten had veel te tolerant te zijn tegenover de dopers, als straf in zijn hemd, blootshoofds, blootvoets en met een kaars in de hand om vergiffenis had moeten bidden.⁵¹

Op 25 november maakte Broeder Cornelis zich boos omdat de Vier Leden van Vlaanderen de landvoogdes hadden verzocht de Staten-Generaal bijeen te roepen opdat de rust kon worden hersteld die ten gevolge van de religieberoerten verloren was gegaan.⁵² Volgens hem mocht de wereldlijke overheid zich niet in kerkelijke zaken mengen: 'dat zullen wij geestelijken nooit toestaan!'

50 Hiermee verwees hij naar het oproer in Amsterdam op 11 februari 1535. Tijdens een bijeenkomst van de wederdopers trok een van de aanwezigen tijdens het gebed zijn kleren demonstratief uit en wierp die op het vuur. Hij riep alle anderen op zijn voorbeeld te volgen onder het motto "Wee, de wrake Gods". Daarna stormde de groep naakt de straat op, in hun ogen een eerlijke naaktheid. Sindsdien bleef het odium van 'naaktlopers' de dopers achtervolgen.

51 Over dit voorval in april 1560: J. DECAVELE, *De dageraad*, p. 173.

52 Bij het aanbieden van hun eerste rekwest van 18 oktober hoorden vertegenwoordigers van de Vier Leden tijdens hun verblijf in Brussel geruchten dat de koning zinnens was met een leger van 50.000 man naar de Nederlanden te komen om de schuldigen van de godsdienststroebelen te bestraffen. Daarom waren de Vier Leden vanaf 14 november weer bijeen in Brugge, om er te delibereren over een nieuw rekwest. Dat behelsde het algehele verbod van de predicaties als enige werkzaam middel voor het herstel van de rust. Het werd aan de landvoogdes aangeboden op 11 december 1566. J. SCHEERDER, *Het Wonderjaar te Gent*, p.285-296.

De brieven van Stephanus Lindius

Vanwege het kwaadaardige karakter van veel van Broeder Cornelis' uitlatingen voelde de priester Stephanus Lindius zich gedwongen om hem op 26 november 1566 vanuit Ieper een vermaanbrief in het Latijn te sturen. Een tweede brief volgde op 10 januari 1567. In de *Historie* worden ze allebei in Nederlandse vertaling weergegeven.

Einde november 1566 meldde zich een jong meisje aan bij de kloosterpoort van de minderbroeders. Ze overhandigde aan de portier een brief die, naar ze zei, uit Ieper kwam. Het adres luidde: 'Aan eerwaarde Broeder Cornelis van Dordrecht, leraar in de heilige Godheid en vermaard predikant in het klooster van Sint-Franciscus in Brugge'. De brief was in het Latijn gesteld. Weldra circuleerden er afschriften in de stad, ook in Nederlandse vertaling. Die vertaling is het die in de *Historie* is opgenomen. We geven een samenvatting van de inhoud.

De schrijver begint met het bestrijden van de stelling dat de geestelijke macht boven de wereldlijke verheven is. Uit de Bijbel en oude kerkelijke geschriften betoogt hij dat aan de paus niet de beide zwaarden (het geestelijke en het wereldlijke zwaard) toekomen. De vorsten en overheden zijn evengoed gerechtigd en verplicht om voor de ware godsdienst en voor haar materiële belangen zorg te dragen, haar te beschermen en te bevorderen. Voorts vraagt hij Broeder Cornelis op te houden met het verkondigen van zoveel pertinente onwaarheden aangaande de leerstellingen van de hervormden. 'Het is bekend genoeg dat de staat van onze Kerk ver afgeweken is van zijn oorspronkelijke zuiverheid, in leer, in ceremoniën, in tucht, en vooral dat er vele misbruiken zijn ingeslopen in de misviering.' Met bewijzen uit de heilige Schrift, de concilies en de kerkvaders wordt aangetoond dat de mis een heilige handeling is waarin, volgens de instelling van de Heer, brood en wijn door de woorden van Christus en de aanroeping van Gods naam, geheiligd worden en aan de gelovigen toegediend. Dat een priester in z'n eentje mis doet heeft geen zin, er moeten rondstaande gelovigen bijzijn, er moet uitdeling zijn van de communie in beide gedaanten, er moet lezing en uitleg zijn van het evangelie in een taal die iedereen verstaat, er moet uitstorting van gebeden zijn in de oren van

het verzamelde kerkvolk. Het grote aantal missen aan verschillende altaren tegelijk en waarin niet eens het altaarsacrament van het lichaam en bloed wordt uitgereikt, is een onheilzaam gebruik. "Hadden wij de opvattingen van de oude Kerk hersteld, dan zou er nu niet zoveel scheuring en verdeeldheid zijn. We moeten er niet bang voor zijn dat de aanhangers van Luther en Calvijn zich verheugen als we toegeven op de verkeerde weg te zijn terechtgekomen. Het is beter de wonden van de Kerk te helen door rechte middelen, niet door gewelddadige en onwerkzame, zoals ze door onverstandigen worden aangeraden en bepleit. Dat zijn zaken, zó luidt het slot van de brief, die ik u wou zeggen en die sommige priesters, geestelijken, vrome en andere geleerde en godvruchtige mannen met wie ik deze dingen besproken heb, mij aangeraden hebben u te laten weten. Zij allen smeken u door de barmhartigheid Gods dat gij, uit medelijden met Christus' gemeente die door zoveel gevaren omringd is, u inspant om de vrede en eenheid van de Kerk te bevorderen, liever dan met veel woorden de koning, onze allergenadigste heer, aan te sporen om dit arme volk te komen verslaan, te doden en op de vleesbank te brengen. God, de Allerhoogste, regere altijd zó uw tong, dat gij niets anders zegt dan wat dienstig is tot opbouw en stichting van de Kerk. Ik heb er geen bezwaar tegen, ik ben het zelfs genegen, dat gij deze brief mededeelt aan de bisschop en aan de eerwaarde heren Jacob van de Velde (augustijn-eremiet), Karel Courtewille (prior van de karmelieten) en andere geleerde en godvruchtige mannen. Indien het u goeddunkt ben ik klaar om voor hen te verschijnen en uitleg te geven bij mijn gevoelens. Uw Stephanus Lindius, priester."

Op 12 januari, al voor 6 uur 's morgens, werd er in het minderbroederklooster een tweede pakket brieven bezorgd. De drager hield met zijn mantel het gezicht tot aan de ogen bedekt. Pogingen om hem te identificeren mislukten. In zijn preek van die dag sneerde Broede: Cornelis: *'Om nu eens een einde te maken van alle dese vermaledide brieuen en Pasquillen, die my dagelicx aldus van dese geueynsde Cassandrianen, dese duertrocken snoo rabbauwen ghesonden werden, daeromme heb ic tselfde packet brieuen sonder open te doen of te besien int vier gheworpen, ende d'50 over-*

bernt'. Hetgeen niet belette dat de brief ook nu in de openbaarheid kwam.

De alweer in het Latijn gestelde inhoud luidde samengevat:

'Ik zou u nu niet opnieuw geschreven hebben, Broeder Cornelis, hadden enige geleerde en godvruchtige mannen, op wier oordeel ik hoge prijs stel, daar niet op aangedrongen. Ik heb u onlangs een brief geschreven om u aan te manen uw grote strengheid te milderen tot meer bescheidenheid, zoals het een christen past. Ik begrijp niet wat uw toorn zou kunnen hebben opgewekt, tenzij gij het me kwalijk neemt, dat ik de geestelijken niet uitgezonderd heb van de machtsuitoefening van de overheid en dat ik geschreven heb te betwijfelen of het wel de paus is aan wie beide zwaarden toekomen. Maar hierin kan ik mij verdedigen met het gezag van de kerkvaders. Ik vind het verder een onbeschaamdheid dat gij de oude manier van misvieren durft veroordelen, waarbij de gebeden en de lezing van de heilige Schrift geschieden in tegenwoordigheid van het rondstaande volk en in een taal die zij verstaan; waarbij de uitdeling van het sacrament aan het volk plaatsvindt in de vorm van brood en wijn, waarin de kracht en de ziel liggen van de heilige handeling. Wie zou kunnen loochenen dat deze manier ook in de roomse Kerk duizend jaar in zwang is geweest, dat even goed aan het volk als aan de priesters in de misviering, na de wijding van de mysteriën, het lichaam en bloed des Heren afzonderlijk werden uitgedeeld? Vandaar misschien, dat het meeste en beste deel der geleerdste bisschoppen op het heilige Concilie van Trente daarin volkomen overeenstemden, gelijk onze bisschop van Ieper⁵³, die dit concilie heeft bijgewoond, zal kunnen getuigen; dat zij oordelen dat men de leken de kelk behoort te vergunnen. Het is dus begrijpelijk dat in onze tijd de beste voorstanders van het christelijk geloof ontvlamd worden door de begeerte om de kelk des Heren te ontvangen en er zich met alle middelen voor beijveren dat het sacrament van Christus' bloed samen met het sacrament des

53 Namelijk Martinus Rythovius. In zijn preek van 23 maart 1567 noemde Broeder Cornelis dat een leugen. Terecht: de lekenkelk werd in 1562 door het Concilie geheel afgeschaft.

lichaams opnieuw in gebruik gebracht wordt, of dat tenminste de vrijheid hersteld wordt om ofwel onder één, ofwel onder beide gedaanten te communiceren'. Vervolgens beschuldigt de briefschrijver Boeder Cornelis ervan een verkeerde voorstelling te geven van avondmaalsopvatting van Calvijn. Wat Calvijn schrijft over de heilzame kracht en werking van de verborgenheid van het avondmaal, komt overeen met de heilige Schrift en de overlevering. Waarom roept gij dat hij erop uit is de sacramenten volkomen uit te roeien? De calvinisten nemen het kwalijk als zij er zich horen van beschuldigen te zeggen dat het blote geloof met verachting van goede werken volstaat, en dat zij met geweld een nieuwe godsdienst willen invoeren met alle vrijheid van het vlees en met wulpsheid. Wie is er zó dom die niet begrijpt dat dit allemaal leugens zijn? Ik volg Calvijn niet volledig in zijn stellingen over de predestinatie, namelijk dat de kracht en het vermogen waarmee wij de deugd betrachten ons uit genade zijn ingestort en niet uit onze natuur komen. Maar uw interpretatie dat er voor hem geen onderscheid zou zijn tussen ons en de dieren en ons de vrije wil geheel zou ontnomen zijn, is alweer een leugen.' Tenslotte heeft de briefschrijver het over de wijze waarop de calvinisten de tien geboden indelen, waartegen Broeder Cornelis fel was uitgevaren. De verdeling is er bij de katholieken gekomen toen men de aanbidding van de gesneden beelden en gelijkenissen in de Kerk invoerde, waardoor men het tweede gebod, gericht tegen de beeldenverering, uit het getal van de tien had geschrapt. 'Wij doen er beter aan, in plaats van die verminkte, geschonden verdeling die als een katholiek gebruik is binnengebracht, weer de aloude tekst te volgen. Maar goed, de verdeling van de tien geboden is denkelijk niet van zo groot gewicht dat wij er in in het lang en het breed moeten over handelen, ware het niet dat al wie kritiek durft formuleren meteen de scheldnamen 'ketter, scheurmaker, muijer, vijand, verlater van de Kerk' moet horen. Voor de rest weet ik wel dat het weinig bijdraagt tot de bevordering van de dienst Gods als men de geboden wél telt, maar kwalijk onderhoudt en bewaart. Maar alleszins zou ik het niet kunnen afkeuren mochten zij het volk voorgelouden worden zonder scheiding, zonder verminking, gelijk zij door God gegeven en

in de heilige Schrift vervat zijn, opdat die verminking niet enigszins tegemoet moge komen aan diegenen die boos en onbeschaamd het eren van de beelden voorstaan. Wat ik vooral niet kan dulden is dat gij in deze en dergelijke goede zaken beroerte verwekt en dat gij met zeer bittere woorden vervolgt wat nochtans allerminst strijdig is met de overlevering. Mocht iemand u van dat gebrek kunnen afhelpen, dan ware dat een bijzonder en groot werk. Maar aangezien wij weinig hoop hebben hierin te kunnen slagen, laten wij u over aan uw Rechter, aan Wie gij ooit rekenschap zult moeten geven van al uw woorden. Vaarwel. Te Ieper, 11 januari 1567”

Wie was nu de auteur van de beide brieven? Het staat zo goed als vast dat Stephanus Lindius de schuilnaam was van Jan van de Castele (Joannes Castelius). Castelius werd uit een adellijk geslacht geboren in Geluwe. Vermoedelijk studeerde hij letteren en theologie, maar het is niet bekend aan welke universiteit. In 1543 was hij Latijns schoolmeester in Gent. Aan het begin van de jaren zestig treffen we hem aan als pastoor van de Sint-Jacobskerk te Brugge. Begin 1565 moest hij daar het veld ruimen na een conflict met pastoor François Thibault. Het conflict hield vermoedelijk verband met de cassandriaanse opvattingen van Castelius.⁵⁴ Uitgeweken naar Ieper, schreef hij vanuit die stad de beide geleerde brieven naar Broeder Cornelis. Ze werden in 1567 in druk uitgegeven in Brugge, naar aangenomen wordt vanaf de persen van Hubrecht Goltzius, maar kwamen in 1570 op de kerkelijke index voor de Nederlanden te staan onder de titel: *Stephani Lindii epistole de Magistratri et Missa* (nog tot 1900 stonden ze op de Romeinse index). De eerste brief bevat een aantal letterlijke stukken uit Cassanders *De articulis religionis controversis* (Over betwiste geloofspunten), een werk dat pas in 1577 voor het eerst werd gedrukt, waaruit moet blijken dat Castelius een handschrift van Cassanders werk in huis had.⁵⁵ Ook de tweede brief is cassandriaans van strek-

54 A.C. DE SCHREVEL, *Histoire du Séminaire*, p. 833, n. 1.

55 De Schrevel (die als een *ensor librorum* vanuit katholiek standpunt in detail de stellingen vervat in de brieven overloopt en weerlegt) schrijft terecht dat Lindius van zijn schatplichtigheid aan Cassander geen melding maakt, omdat diens tractaat

king, maar hij berust niet meer op letterlijke citaten uit Cassanders werken. Deze uitvoerige brieven zijn, zoals reeds vermeld, in hun Nederlandse vertaling integraal in de *Historie* opgenomen.

Begin mei 1567 vinden we Castelius als pastoor van Zomergem, een dorp halverwege tussen Gent en Eeklo. In september 1568 werd hij daar 's nachts van zijn bed gelicht, nadat men in Brugge een koffer boeken die hem toebehoorden ontdekt had. Hij werd in Gent opgesloten in het Spanjaardkasteel. De inquisiteur die de speurders naar de boeken had geleid zou Broeder Cornelis zijn geweest. De inquisitie deed een goede vangst: niet alleen stak de koffer vol verboden boeken, men vond er ook de brieven van de zogenaamde Lindius in handschrift. Cornelis was er als de kippen bij om te getuigen dat de brieven van dezelfde hand waren als deze die hem waren toegestuurd. Opmerkelijk is tevens dat het eerste deel van de *Historie* eindigt op 7 juni 1568, kort voor de arrestatie van Castelius. Overgebracht naar de gevangenis van het Geestelijke Hof van het bisdom Gent, werd hij al op 8 januari 1569 (n.s.) op borgtocht weer vrijgelaten, aanvankelijk met verbod de stad Gent te verlaten.⁵⁶ Vermeldingen uit 1573 en 1577 wijzen uit dat hij toen terug was als pastoor te Zomergem. In maart 1579 echter woonde hij in Brugge in de Zilverstraat, waar hij de zorg had over zijn schoolgaande neefjes, de kinderen van zijn broer Gheeraerd.

Broeder Cornelis schreef vrijwel onmiddellijk, nog in 1567, een apologie. Die bevatte onder meer de tekst van de canon van het Concilie van Trente tegen het gebruik van de communie in beide gedaanten. Eerst was ook de bepaling opgenomen van het Concilie van Konstanz over dezelfde materie, maar op raad van theologen er nadien weer uit geschrapt. Iemand uit Antwerpen verzocht in maart 1568 een kennis van Goltzius in Brugge, aan de drukker te melden dat Cornelis' apologie nog niet gedrukt was en dat dit ook niet spoedig te verwachten was, aangezien ze

toen nog niet gepubliceerd was. *Histoire du Seminaire*, p. 801-833, in het bijzonder p. 832.

56 Aan die beperking werd op 15 januari 1570 (n.s.) een eind gemaakt. GENT, *Rijksarchief*, Bisdom Gent, B.363, onder data 8 januari 1569, 15 januari 1570, 11 januari 1574.

bij de theologen in Leuven gewoon was blijven liggen en het hof in Brussel ze onwaardig bevond voor druk. Lange tijd bleef de apologie in handschrift bewaard, maar thans blijkt ze verloren te zijn gegaan.

Mede omdat er aan de beide brieven nogal wat ruchtbaarheid was gegeven in Brugge en er 's nachts herhaaldelijk smalende paskwilen werden verspreid, ging Broeder Cornelis er als een razende tegen tekeer. Niet enkel de magistraat en de Erasmianen van de stad, zelfs bisschop Curtius moest het nu ontgelden. Van eind november 1566 tot eind maart 1567 stonden bijna al zijn preken in het teken van de ten top gedreven controverse, waarbij Cornelis zich weerde als een duivel in een wijwatervat. Dat zijn grote rivaal, de karmeliet Joris Despars⁵⁷, mocht preken in de Sint-Salvatorkerk was absoluut niet naar zijn zin. De pater had het, zo zei Broeder Cornelis, in de trant van de geuzen over de 'doop' in plaats van het 'doopsel', over het 'avondmaal' in plaats van het 'sacrament des altaars'. Met als gevolg dat Despars nu nog meer succes had, want niet enkel katholieken die tevoren bij Cornelis kwamen, maar ook protestanten gingen naar hem luisteren. Dat zweepte de minderbroeder nog meer op. Bij zijn eigen trouwe toehoorders waren er die, in de overtuiging dat hij krankzinnig geworden was, uit de preek wegliepen. Zelfs honden begonnen tegen hem te blaffen...⁵⁸ Eind februari 1567 was het dan weer de prior van de karmelieten, Karel Courtewille, die zich met zijn vastenpreken, waar ook geuzen naartoe kwamen, de banbliksems van Broeder Cornelis op de hals haalde.⁵⁹

57 Over hem: A.C. DE SCHREVEL, *Histoire du Séminaire*, p. 834.

58 Aan de verdedigers van Broeder Cornelis ontklokte dit de vermakelijke vraag of de honden toentertijd soms geregeld ter kerke kwamen (B. KRUITWAGEN, 'Cornelis (Broer)', kol. 455). Op schilderijen van kerkinterieurs komen vaak honden voor. In Gent was er in 1578 in de Sint-Michielskerk tijdens een donderpreek van de Brugse minderbroeder François Everaert, een leerling van Broeder Cornelis, ook sprake van een incident met twee blaffende en vechtende honden. Bernardus DE JONGHE, *Ghendtsche geschiedenissen of Chronyke vande Beroerten en Ketterye binnen, en ontrent de Stadt van Ghendt. Sedert 't Jaer 1566 tot het Jaer 1585*, Deel 2, Gent 1752, p. 28, 119-123.

59 De prior kwam met zijn controversiële preken ook met bisschop Curtius in aanvaring. Hij deed een beroep op leden van het stadsbestuur om die zaak bij te leggen. A.C. DE SCHREVEL, *Histoire du Séminaire*, p. 312-313.

Merkwaardigerwijs wordt zijn ochtendpreek van 19 januari 1567 niet vermeld in de *Historie*. Die wekte nochtans danig veel ongenoegen bij de magistraat. Hij had toen gezegd *dat die van Brugghe hebben verloren heurlieder privilegiën ende dat men sal stellen in alle prochiën inquisiteuren*. Daar zulke uitspraken tot oproer zouden kunnen leiden bij de bevolking, vond het stadsbestuur het nodig de gardiaan van het minderbroedersklooster in de schepenkamer te ontbieden om hem te vragen Broeder Cornelis te doen zwijgen; anders zou het college zich genoodzaakt zien zich bij het hof te beklagen, aangezien bisschop Curtius niets ondernam.⁶⁰ Mischien was het daardoor korte tijd stil: er wordt in de *Historie* geen melding gemaakt van preken tussen 19 en 26 januari. Tussendoor bleef Broeder Cornelis de actualiteit volgen en ook niet direct voor de hand liggende informatie geraakte blijkbaar probleemloos tot bij hem. Zo berichtte hij op 15 december over de aankomst in Antwerpen van vier Lutherse predikanten uit Duitsland, namelijk Johannes Vorstius, Cyriacus Spangenberg, Hermannus Hamelmannus en Mathias Flacus Illyricus.⁶¹ Voor hem was het eens te meer een aanleiding om op Antwerpen, 'die helse poel', te schimpen, en op de 'duivelse' Confessie van Augsburg die volgens hem nog erger was dan het anabaptisme. Hij kwam later fel terug op het gebruik in Antwerpen van het avondmaal in twee gedaanten, brood en wijn, zoals dat toen gangbaar geworden was in Duitsland, Denemarken, Zweden, Noorwegen, Polen, Bohemen, Engeland, Schotland, Frankrijk en hier in de Nederlanden: '*met heur duvels nachtmael, ba ick geefse mijn vuyl bescheten eersgat te cussen, ba en ic schijte in huer twee specien!*'

60 Geciteerd door A.C. DE SCHREVEL, *Histoire du Séminaire*, p. 312, n. 1. In totaal heeft de magistraat van Brugge tussen 1566 en 1578 slechts drie keer klachten geuit over de sermoenen van de pater.

61 Dit wordt bevestigd in: M. SMID, 'Ligarius, Johannes', in: M. TIELKE ed., *Biographisches Lexicon für Ostfriesland*, Aurich, 1993 e.v., ook in online-versie raadpleegbaar. 'Am 2. September 1566 hatten die Lutheraner an drei Stellen in der Stadt (= Antwerpen) die Erlaubnis erhalten, Gottesdienst zu halten. Nun kamen in Antwerpen im Jahre 1566 zusammen die Theologen Johannes Vorstius, Magister Cyriacus Spangenberg, Licentiat Herrmann Hamelmann, Magister Martinus Wolfius, Magister Joachim Hartmann und Magister Flacius Illyricus, um hier die theologischen Dinge zu ordnen.'

Hij was ook op de hoogte van het gewapend geuzenverzet in Armentières, Wattrelos, Lannoy en Valenciennes in december 1566-januari 1567.⁶² Toen de opstand daar einde maart in bloed gesmoord was, verheugde hij zich daar ten zeerste over: *'Mijn sententie is, datmen ter werelt niet gruwelicke noch vreeselicke of afgrijselicke tormenten ghenoech en soude connen noch mogen versieren, daermen die van Valenciens jonck en out, kint en wijf, mede behoort te ontleden of te ontlijven'*.

DE REPRESSIE

Zeer opgetogen was Cornelis met het nieuws dat Maarten de Smet (Martinus Smetius) tijdens een hagenpreek in de buurt van Mechelen opgepakt was en op 8 februari 1566 zonder vorm van proces opgehangen was aan een boom. Smetius was de voormalige pastoor van Sleidinge, een man die alom geacht was als geleerde, godvrezende man.⁶³ Maar voor Broeder Cornelis was hij maar *'een esel die noch lesen en schrijven en conste. Ba waer soude hijt doch geleert hebben? Hier buyten te Sledinghen achter de coeyen, van daer hy was? Ba datse huer lieder moeyen met swijnen oft schapen te wachten'*.

De kerkgangers kregen van de broeder het goede nieuws dat op 13 maart 1567 het geuzenleger bij Oosterweel verpletterend verslagen was. Volgens hem waren er wel zeven- à achthonderd rebellen gesneuveld. Verschrikkelijk ging hij tekeer tegen de akkoorden die Oranje daarop met de calvinistische leiders van Antwerpen sloot, alweer van toon veranderend toen hij hoorde dat de katholieken en de lutheranen zich gewapend hadden tegen de calvinistische troepenmacht op de Meir. *Met eenen seer blijden moet verhaalde hij dat van 8 tot 10 april vele duizenden Antwerpse protestan-*

62 Hierover: S. DEYON en A. LOTTIN, *Les casseurs de l'été 1566. L'iconoclisme dans le Nord de la France*, Parijs, 1981, p. 73-91.

63 Hij was een geleerde in de humanistische traditie. Hoewel hij in 1566 protestants predikant geworden was, werd hij zelfs door priesters *een ghoet godvreesende man en van ghoeden eerlicken leevene* genoemd. Marcus VAN VAERNEWYCK, *Van die beroelicke tijden in die Nederlanden en voornamelijk in Ghendt 1566-1568*, ed. F. VANDER HAEGHEN, 5 dln. (Gent 1872-1881) (*Maatschappij der Vlaamsche Bibliophilen*), Deel 2, p. 50-51, 114.

ten de vlucht genomen hadden naar Engeland, Duitsland en het Oostland.⁶⁴

Van nu af aan had de pater enkel nog goed nieuws: de gevangenneming van de beide heren van Batenburg en wel honderd andere edelen die ingescheept waren naar Emden, de vlucht van Brederode van Emden naar Bremen, het nieuws van de nakende komst van de hertog van Alva, de aftocht van predikanten en diakens. Die laatsten moesten, als men ze kon vatten, volgens hem vier dagen lang levend in doodstrijd worden gehouden door hen het vlees met gloeiende tangen van het lijf te rukken tot op het bot.

Zijn preek van 31 augustus 1567 begon Broeder Cornelis met de hertog van Alva welkom te heten: *'Ba zijt willecom ghy hertoge van Alve, ghy Vice Roy du pays bas, of Vice Roy du Royaume de flandres, ghebenedijt zijt ghy die daer compt inden naem des Heeren!'* En nog: *'Ba de Spaenjarts sullen ons leeren hoemen die heretijcken of ketters tractieren sal, byloo sy wetender met omme te springhen, het is heurlieder ambacht.'* En triomfantelijk over zichzelf: *'Nu siet ghy emmers wel dat de Heere Jesus, ende den heiligen Geest deur mynen mont gesproken hebben, dat icket so al hebbe weten te prophetieren datter nu geschiet, daer ic so veel quellinge en crusen om heb moeten lyden.'* Maanden ging hij nog door met eraan te herinneren welke verschrikkelijke dingen er over het land gekomen waren en wie daar schuld aan had. Op zijn eigen manier spande hij zich ook in om lering te geven over de ware betekenis van de sacramenten en de heiligenverering, hetgeen niet belette dat er nog steeds lasterlijke paskwillen over zijn stellingen in Brugge rondgestrooid werden.

Terwijl hij in veel preken uitvoerig inging op de godsdienstoorlogen in Frankrijk, waarbij hij vanzelfsprekend partij koos voor de roomse fractie, geleid door de familie Guise, en tegen de verderfelijke geachte Condé's, liet hij niet na voor plaatselijk gebruik een 'rechtvaardige', d.i. meedogenloze repressie van de protestanten te bepleiten.

64 Daarover uitvoerig in R. VAN ROOSBROECK, *Het Wonderjaar te Antwerpen 1566-1567*, Antwerpen, 1930, p. 352-365.

Vanaf begin januari 1568 waren de nieuwe beroerten in het Westkwartier onderwerp van zijn preken. In gruwelijke bewoordingen beschreef hij hoe de bosgeuzen van Jan Camerlynck en Jan Denys daar de priesters neus, oren en lippen afsneden. Volgens hem richtte hun woede zich vooral tegen de priesters die de reeds protestants gedoopte kinderen alsnog het katholieke doopsel toedienden. In februari meldde hij nog meer wandaden in West-Vlaanderen: priesters werden vermoord, of men sneed hen de ledematen en mannelijkheid af, of hing ze met een touw onder de oksels op aan een boom in het bos van Nipkerke. In Hondschote hadden ze twee priesters vermoord. Het zijn allemaal berichten die bijvoorbeeld ook Marcus van Vaernewyck in Gent bereikten.⁶⁵ Wat men bij hem niet leest, zijn Cornelis' vreselijke verhalen over het levend roosteren van priesters boven een houtvuur, sommigen met een scherpe stok door het lijf geboord, van de anus tot aan de strot, waarna ze als gebraden vlees voor de honden werden geworpen. Enkele vrouwen die het Broeder Cornelis beeldrijk hoorden vertellen vielen flauw. Als een onheilsprofeet herinnerde hij eraan dat de hagenpreken en de Beeldenstorm in datzelfde Westkwartier waren begonnen, en dat nu *dese Papen doot smijtinge* zich ook doorheen de hele Nederlanden zou kunnen verspreiden.

Op 15 februari sprak hij van *den ganschen ratten nest van die vermaledide Herdoopers* die nu blootgelegd was in Brugge. Hun gemeente telde volgens hem wel zevenhonderd leden. 'Gij zult ze zonder enig mededogen met het vuur of aan de galg moeten terechtstellen', zo peperde hij het schepencollege in. Hij had het handboek van de prior van de augustijnen kunnen inzien met vraag en antwoord voor verhoren van dopers en had er, naar hij zei, verschrikkelijke dingen gelezen over de Moeder Gods, de veelwijverij, de naadloze overgang van dit leven naar de eeuwige zaligheid. Bij de gevangen anabaptisten waren er meisjes van 17, 18 jaar

65 J. DECAVELE, 'Nieuwsgaring in Gent over de godsdienstberoerten in westelijk Vlaanderen tijdens het 'Wonderjaar' 1566, in: *Liber Amicorum Roger A. Blondeau*, Poperinge, 1999, p. 59-69. Zie vooral M. BACKHOUSE 'Beeldenstorm en Bosgeuzen in het Westkwartier (1566-1568). Bijdrage tot de geschiedenis van de godsdiensttroebelen der Zuidelijke Nederlanden in de XVIe eeuw', in: *Handelingen van de Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk*, n.r., XXXVIII (1971).

oud die nog niet gedoopt waren. Zeven grote kinderen kregen op 18 februari het katholieke doopsel toegediend, tot grote verbazing van de Bruggelingen. Dat de schepenbank dan nog tussenkwam bij Alva om matiging te verkrijgen voor de berouwhebbende gevangenen, ging Broeder Cornelis' begrip te boven. Natuurlijk was volgens hem het te verwachten antwoord dat de standvastigen levend moesten verbrand worden, de bekeerden gedood met het zwaard. Bij het nieuws dat de executies op 13 april een aanvang zouden nemen, prentte hij iedereen in zeker geen medelijden te hebben. *'Dese Herdoopers, die nu alomme met straffe des doots geiusticeert werden, ba die gaen al singhende, al lachende, al dansende en al springende ter dootwaerts, ja tot int brandende vier toe. Ba dat en doet anders niemant dan de duuel die in heurlieder balch sit, die bedrijft sulcke blijtschap.*⁶⁶ 'Overigens', zo voegde hij daaraan toe: *'het krielt hier noch van herdoopers, dese stat isser vol af'*. Broeder Cornelis verdedigde de daaropvolgende maanden het optreden van het bezettingsleger tegen de ketters en opstandelingen. Maar ook de uitspattingen van de Spaanse soldaten verheelde hij niet, onder meer de moord op burgers in Gent bij incidenten op de Korenmarkt op 11 december 1567 tijdens de terechtstelling van vier beeldenstormers.⁶⁷ Vanaf 4 februari 1568 verspreidde hij triomfantelijke berichten over de arrestatie, op Vastenavond, van talrijke calvinisten in Gent⁶⁸, Tiel, Hondschote, Ieper, Poperinge, Menen, Belle, Mesen, Waasten. Op 31 maart werden in Brugge twee calvinisten opgehangen.⁶⁹ 'Waarom heeft men ze niet te-

66 Hier maakt Broeder Cornelis gewag van het gerechtelijk optreden tegen een grote groep dopers in Brugge. Uit de bronnen weten we dat er twee knapen en een meisje bij waren die nog niet gedoopt waren. Misschien brengt Broeder Cornelis hier bijkomende informatie aan, want ongetwijfeld was hij goed ingelicht over de zaak. Over deze aangelegenheid zie: J. DECAVELE, 'Geen genade voor berouwhebbende anabaptisten in Brugge in 1567-1568', in: *Biekorf*, 110 (2010), p. 282-289.

67 Over die moordpartij en de gruwelijke bestraffing van de verantwoordelijke Spaanse soldaten: J. DECAVELE, *De eerste protestanten*, p. 187-188.

68 Dit wordt bv. voor Gent bevestigd: J. DECAVELE, 'Pastoor en prelaat in de Reformatietijd', in J. DE KORT en J. LOCKEFEEER, *Cornelius Jansenius van Hulst 1510-1576*, Hulst, 2010, p. 123.

69 Namelijk de Tielenaar Jan van Wyckhuuse, lid van het consistorie in zijn geboortestad, en Pierre Victoires uit Valenciennes. A.L.E. VERHEYDEN, *Het Brugsche Martyrologium*, p. 53.

rechtgesteld op de brandstapel, zoals de vijf dopers in Gent de dag tevoren⁷⁰, want ze zijn geen haar beter’.

De preek van 1 februari 1568 ging helemaal over de hoge edelen die gevlucht waren: de prins van Oranje, zijn broer graaf Lodewijk van Nassau, zijn zwager graaf Willem van den Bergh, en verder de graven van Hoogstraten en Culemborg en Hendrik van Brederode. Ze waren met het geschal van zes trompetten in de straten van Brussel gedagvaard. En Broeder Cornelis *sette zijn vuyst an zijn mont segghende: ‘turretut thu, turretut thu, Ba goeliens, hoordy dat wel? ba alsoo wierden sij met trompetten geluyt ingedaecht, dat sij heurlieder binnen drijmael vijftien dagen moeten comen verantwoorden voor Duc Dalue, op de verbeurte van heurlieder goet, ende eewich ghebannen te blijuen wt ons Conincs landen. Maer sij sullen heurlieder wel wachten te commen, dat versekere ic u.’* Dat was een goede gelegenheid voor de broeder om met vermelding van alle details Oranje als de grote booswicht te beschrijven, door wiens toedoen er zoveel onheil over de Nederlanden gekomen was. In maart werd ook de Brugse magistraat naar Brussel voor Alva gedagvaard, om er zich te verantwoorden voor zijn houding tegenover de ketterij, meer in het bijzonder over zijn deelname aan het rekwest van de Vier Leden.

Op 4 april kondigde de predikant voor de volgende dag de terechtstelling in Brussel aan van de gevangen edelen die precies twee jaar tevoren het Smeekschrift hadden aangeboden. De gebroeders Gijsbert en Theodoor van Batenburg en de anderen die samen met hen op zee gevangen waren zouden dan eveneens ter dood gebracht worden.⁷¹ Alva had beslist dat ze elk een geuzentas rond de hals zouden dragen en behangen zijn met houten geuzennappen en -flesjes. Ze zouden allen samengeketend aan een ijzeren ketting naar de plaats van terechtstelling geleid worden.

Het is opvallend dat Broeder Cornelis vanaf de vroege lente 1568 veel minder met de binnenlandse en de lokale Brugse situatie be-

70 Die informatie is niet correct. Op 30 maart 1568 werden in Gent zeven beeldenstormers opgehangen en drie doopsgezinden verbrand. A.L.E. VERHEYDEN, *Het Gentsche Martyrologium*, Brugge, 1946, p. 38-43.

71 Ze werden niet op 5 april, zoals gepland, maar op 1 en 2 juni 1568 terechtgesteld. Egmont en Horne volgden op 5 juni 1568. A.L.E. VERHEYDEN, *Le martyrologe courtraisien et le martyrologe bruxellois*, Vilvoorde, 1950, p. 81-87.

zig was. Tot zijn grote tevredenheid was Alva met zijn Raad van Beroerten van start gegaan met de repressie, en het heeft er de schijn van dat dit hem wat tot bedaren had gebracht. Wel bleef hij een zeer levendige belangstelling koesteren voor de godsdienstoorlogen in Frankrijk en voor de religieuze situatie in Duitsland. Alsof, indien de godsdienst in de Nederlanden nog zou bedreigd worden, hij het gevaar vooral vanuit die kant zag komen.

BESLUIT

Het valt aan te nemen dat Broeder Cornelis niet voorlas van het papier en zich hooguit van enkele aantekeningen bediende. Als hij het over het venijn van de ketterij had, woekerend bij de lokale overheid, maar ook bij sommige geestelijken en onder de Nederlandse adel, hield hij niet op te dreigen met Gods verdoe-menis, de straf met het eeuwige vuur van de hel. In de toon van die preken klonk een nagalm van wat de onverschrokken Savonarola (1452-1498) in Florence had gedaan. Voor andere preken mag men wellicht de vergelijking doortrekken naar een George Whitefield (1714-1770), de Engelse predikant in de buurt van Bristol en later in Georgia in de Verenigde Staten, bekend om zijn krachtige stem, zijn kruidige uitspraken, zijn gave om een sterk gevoel op te wekken bij zijn toehoorders, van wie velen huilden na het horen van de preek. Misschien verdient ook Broeder Cornelis wel een plaats in de galerij van beroemde (en beruchte) predikanten.

Wat mogen we nu besluiten inzake het waarheidsgehalte van de preken, zoals ze weergegeven zijn in het eerste deel van de *Historie*? Alleszins doorstaat het blote feitenmateriaal haast feilloos de toets van de historische kritiek. Ontdaan van het ruige taalgebruik, kan men de preken (samen met de randbemerkingen van de opschrijver) gerust beschouwen als een journaal van de gebeurtenissen van die tijd, een heus 'gesproken dagblad', met nieuwsrubrieken zoals men ze ook vindt in de hedendaagse media: allereerst veel plaatselijk nieuws, verder landelijke berichten (met bijvoorbeeld nogal wat details over de opstand in de streek Armentières-Valenciennes, over de Antwerpse, Gentse en Ieperse protestanten, over de raids van de bosgeuzen in het Westkwartier, over de lotgevallen van de adellijke opstandelingen), en tenslotte

een ruim aanbod aan internationaal nieuws, met name over de godsdienstoorlogen in het hugenootse Frankrijk of over de religieuze strijd in Duitsland. Een Bruggeling die op de hoogte wou blijven van de godsdienstige en politieke actualiteit - lokaal, landelijk en West-Europees - kwam bij de doorgaans goed ingelichte Broeder Cornelis goed aan zijn trekken!

Daaruit concluderen dat de vaak vulgaire bordeeltaal en de wilde gebaren van de pater eveneens naar waarheid zijn weergegeven, gaat waarschijnlijk te ver. Al is het mogelijk dat hij zich al prekend soms zozeer opwond, dat hij elk gevoel voor maat verloor. Als dat met de waarheid strookt, dan mogen we misschien op z'n minst ook enkele uitschuiwers daadwerkelijk op zijn actief plaatsen. Zo liet hij zijn sarcasme ongebreideld de vrije loop zodra hij het onderwerp 'calvinistische predikanten' aansneed. Zonder uitzondering typeerde hij ze als niets meer dan sjofele, gehandicapte vagebonden, *luysige schudden, fylten, en rabbauwen*, sommigen gebrandmerkt om hun voormalige misdaden. Een keer moest hij later toegeven misleid te zijn geweest door een informant van pastoor Adriaan Smout, toen hij op 22 september 1566 had gezegd dat van predikant Jan Hove één van de oren afgesneden was. Een serieuze uitschuiver beging hij ook in zijn preek van 2 mei 1568, waarin hij het over de toppredikanten van de Nederlanden had. De 'verrader' Herman Moded noemde hij een ware tovenaer die met zwarte kunst omgaat, 'want hij draagt de besnijdenis van Onze-Lieve-Heer, die hij tijdens de Beeldenstorm in de kathedraal van Antwerpen⁷² gestolen heeft, om de hals op zijn blote borst. Met die besnijdenis van Christus ben ik er zeker van dat hij kan toveren: hij kan daarmee op een 'Ave Maria-tijds' uit Engeland naar Antwerpen, of waar hij ook zijn wil, vliegen. Hij doet er een duivels sermoen en is dan terstond weer in Engeland om daar zijn helse predicatie niet te moeten verzuimen.' Predikant Pieter Datheen was volgens hem dan weer 'een apostaat die wel dertig

72 De relikwie van Jezus' voorhuid zou in de 11de eeuw door Godfried van Bouillon meegebracht zijn van een kruistocht en zo in de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Antwerpen terechtgekomen zijn. In 1472 werd daar een 'Broederschap van de Voorhuid van onze Heer Jezus Christus' opgericht. De meeste relikwieën van de kerk gingen tijdens de Beeldenstorm verloren. Tijdens de contrareformatie werd de Besnijdeniskapel gewijzigd in Sint-Antoniuskapel.

schone jonge nonnen onderhoudt, die hij allemaal zelf gebruikt teneinde daardoor de vleselijke vrijheid te manifesteren, namelijk dat een man met zoveel vrouwen mag trouwen als hij onderhouden kan.' Men kan nauwelijks geloven dat dit zijn eigen woorden waren, hij die toch een gevormd theoloog was die over collega's-theologen sprak. Zijn ze hem in de mond gelegd om hem definitief te discrediteren?

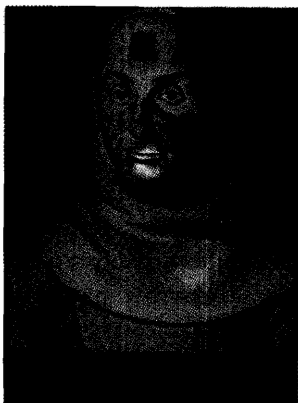
Mogen de preken op z'n minst voor een deel verzonnen zijn, teneinde ze bijvoorbeeld een absurde strekking te doen krijgen die de lezer aanzet om door te gaan met de lectuur, we zien alleszins nog geen redenen om de *Historie* inhoudelijk af te wijzen als een blote satire zonder meer, dus volkomen onecht. Een satire allicht wel, maar dan onderbouwd met talrijke naar waarheid opgetekende feiten.

Een onderzoek van het tweede deel van de *Historie* moet hieromtrent nog meer duidelijkheid brengen. Dat is dan het onderwerp van een volgende bijdrage.

(Wordt vervolgd)

Broeder Cornelis op de kansel in Brugge.
Gravure in: *Historie van Broeder Cornelis Adriaensz van Dordrecht*, editie Dordrecht, 1628. Universiteitsbibliotheek Gent, Kostbare Werken, H 149.

Portret van Broeder Cornelis.
Schilderij op paneel, toegeschreven aan Hubrecht Goltzius (?). Brugge, Stedelijke Musea.